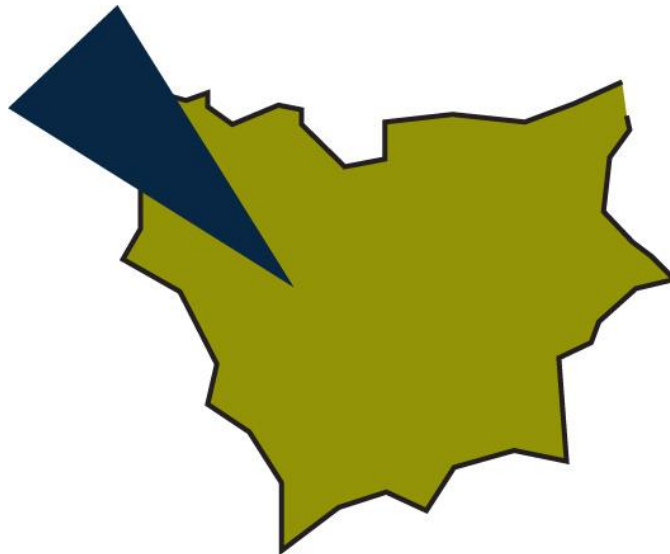

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ & ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πρωτοβουλίες πολιτών
και μουσειοποιητικοί μηχανισμοί «από τα κάτω»
στον αστικό χώρο: η περίπτωση του Ηρακλείου Κρήτης

Μεταπτυχιακή διατριβή

Κωνσταντίνα Νικολοπούλου, Α.Μ. 1332017011

Επιβλέπουσα:

Αναστασία Χουρμουζιάδη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Μάρτιος 2019

Πίνακας περιεχομένων

Κατάλογος φωτογραφιών.....	4
Πρόλογος	8
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο Πρώτο.....	13
Αστικό τοπίο και μουσειοποίηση	13
Πολιτιστικό παρελθόν, αστικός χώρος και μη ειδικοί.....	16
«Από τα πάνω» κι «από τα κάτω» στον αστικό χώρο	17
Πρωτοβουλίες «από τα κάτω» στην Ελλάδα της κρίσης.....	19
Πρωτοβουλίες πολιτών για τη διεκδίκηση δημόσιου χώρου	22
Πρωτοβουλίες πολιτών για την υπεράσπιση της πολιτιστικής κληρονομιάς.....	25
Πρωτοβουλίες πολιτών, δημόσιος χώρος και πολιτιστική κληρονομιά στην Ελλάδα	28
Κεφάλαιο Δεύτερο.....	40
Πρωτοβουλίες πολιτών, δημόσιος χώρος και πολιτιστική κληρονομιά στο Ηράκλειο Κρήτης.....	40
Μελέτες περίπτωσης πρωτοβουλιών πολιτών στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου	48
Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας.....	50
The Lakkos project	55
Φεστιβάλ Αθέατη Πόλη	60
Κεφάλαιο Τρίτο.....	66
Ανάλυση απαντήσεων συνεντεύξεων	66
α) Καταγραφή ανάγκης που προκάλεσε την ενεργοποίηση των πρωτοβουλιών	66
β) Περιγραφή δραστηριοτήτων πρωτοβουλιών.....	67
γ) Σε ποιους απευθύνονται οι ενέργειες αυτές και ποιους εν τέλει κινητοποιούν;	69
δ) Ιστορικό υπόβαθρο και μνήμη	70
ε) Αντίκτυπος στο αστικό τοπίο	73
Κεφάλαιο Τέταρτο	78
Τα συμβαλλόμενα μέρη.....	78
Εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τους σκοπούς των ομάδων	80
α) Μορφή σύνθεσης των ομάδων	81
β) Δημόσια Τέχνη και τέχνη στον δημόσιο χώρο	82
γ) Εκδηλώσεις ανοιχτές για το κοινό	85
δ) Διαδίκτυο, Τύπος και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας	86

ε) Γραφειοκρατία.....	87
Διάλογος για τον δημόσιο χώρο και την πόλη	87
Ιστορία, μνήμη, πολιτιστική κληρονομιά	89
Αναβάθμιση αστικού χώρου: μέσο επίλυσης και φορέας κοινωνικών προβλημάτων	90
Αντί επιλόγου.....	94
Βιβλιογραφία	97
Παράρτημα	101
Πίνακας 1: Mathew Halpin, The Lakkos project	101
Πίνακας 2: Συμεών Χούπας, Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας	107
Πίνακας 3: Κάλλια Πλατύρραχου, Αθέατη Πόλη.....	111

Κατάλογος φωτογραφιών

1. Στιγμιότυπο από δράση του Open House (Πηγή: <http://www.openhouseathens.gr/en/draseis/open-tours/>, τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
2. Επίσκεψη σε αρχοντικό στο πλαίσιο δράσης του Open Lesvos. Φωτογραφία από ανάρτηση στον λογαριασμό Facebook της ομάδας (τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
3. Περίπατος στα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας με την ομάδα των Atenistas (Πηγή: https://atenistas.org/2011/11/07/othom_athina/, τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
4. Η «Μικρή Πολυκατοικία» του Βασ. Κουρεμένου, ένα από τα κτίρια που απειλήθηκαν με κατεδάφιση εν όψει της ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως (Πηγή: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=105, τελευταία προσπέλαση 23/4/2019)
5. Προσφυγική πολυκατοικία επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας (Πηγή: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=1, τελευταία προσπέλαση 23/4/2019)
6. Ο Γαλλικός Σταθμός Αλεξανδρούπολης (Πηγή: προφίλ ομάδας στο Facebook, τελευταία προσπέλαση 20/4/2019)
7. Λογότυπο της δράσης της Monumenta «Πράτουμε για τα μνημεία» (Πηγή: Φάκελος φωτογραφιών της Monumenta στο Facebook, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
8. Απόσπασμα δημοσιεύματος της Εφημερίδας των Συντακτών για την υπόθεση του ιερού της Αγροτέρας Αρτέμιδος (Πηγή: https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/177016_polles-paraleipseis-gia-tin-agrotera-artemida, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
9. Μπροσούρα με λεπτομέρειες του έργου ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων και τις θέσεις της ομάδας πολιτών, που κυκλοφόρησε το 2003 (Πηγή: <https://filopappou.wordpress.com/category/%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/>, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
10. Κάλεσμα για το μουσείο καπνού στην ιστοσελίδα της κίνησης πολιτών «Δρω» (Πηγή: <https://drw.gr/mouseio-kapnou-anakoinosi/#tc-comment-title>, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
11. Λεπομέρεια του χάρτη καταγραφής της βιομηχανικής κληρονομιάς από το ιστολόγιο «Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής»

(Πηγή:[https://www.google.gr/maps/d/viewer?mid=1K-](https://www.google.gr/maps/d/viewer?mid=1K-1ratdulTWZ74hosez5oIEOtki&ll=37.7251524865072%2C22.755199965542033&z=8)

[1ratdulTWZ74hosez5oIEOtki&ll=37.7251524865072%2C22.755199965542033&z=8](https://www.google.gr/maps/d/viewer?mid=1K-1ratdulTWZ74hosez5oIEOtki&ll=37.7251524865072%2C22.755199965542033&z=8), τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)

12. Πολυκλινική Ηρακλείου. Ανάρτηση στην ομάδα του Facebook «Cretan Modernism/O Μοντερνισμός στην Κρήτη», 16/9/2018 (τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
13. Το Ηρώο του Ηρακλείου (Πηγή:<http://iroon-irakliou.blogspot.com/>, τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
14. Παρέμβαση ομάδας «Τα Οθωμανικά Μνημεία της Ελλάδας» για τη διάσωση της οικίας Μηλιαρά μέσω της πλατφόρμας AVAAZ.org.
(Πηγή:https://secure.avaaz.org/el/community_petitions/Υπουργείο_Politismoy_Dieythynsi_Prostasias_Anastilosis_Neoteron_Mnimeion_Soste_tin_oikia_Miliara_sto_Irakleio_Kritis/, τελευταία προσπέλαση 7/1/2019)
15. Αφίσα 17ου Κυνηγιού Κρυμμένου Θησαυρού με τίτλο «Μνήμες & Λίθοι» (Πηγή:προφίλ ομάδας στο Facebook: @kastrianoi, τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)
16. MonitorFest 2018, Εργαστήρι χαρακτηριστικής για παιδιά, από την ομάδα IRAK (Πηγή: <https://www.facebook.com/monitorfest.gr/photos/pcb.1831236883641208/1831236516974578/?type=3&theater>, τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
17. Στιγμιότυπα εκδηλώσεων και δράσεων ποικίλου περιεχόμενου από τον Περιβαλλοντικό Σύλλογο Αγίας Τριάδας (Πηγή: Φάκελος φωτογραφιών ομάδας Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας στο Facebook, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
18. Τοιχογραφίες σε κλειστά σπίτια της Αγίας Τριάδας στο πλαίσιο του φεστιβάλ «Τέχνη καθ'οδόν» (Πηγή: Φάκελος φωτογραφιών ομάδας Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας στο Facebook, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
19. Το χρωματολόγιο που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες του The Lakkos Project (Πηγή: <https://thelakkosproject.weebly.com/>, τελευταία προσπέλαση 5/1/2019)
20. Καθαρισμός δημοτικού πάρκου Υγειονομικού στον Λάκκο (Πηγή: Φάκελος φωτογραφιών του The Lakkos project στο Facebook, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
21. Διακοσμημένες όψεις κατοικιών στη γειτονιά του Λάκκου (Πηγή: αρχείο Κ. Νικολοπούλου)
22. Οι τοιχογραφίες της ρεμπέτικης κομπανίας και της ιερόδουλης στην πλατεία του Λάκκου (Πηγή: Φάκελος φωτογραφιών του The Lakkos project στο Facebook, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)

23. Εκδηλώσεις της «Αθέατης Πόλης» σε Αγία Τριάδα, Λάκκο και Ενετικά Τείχη αντίστοιχα (Πηγή: <http://www.atheatipoli.gr/>, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
24. Στιγμιότυπα εκδηλώσεων Σωματείου Εμφυχωτών, Συλλόγου Εκτάκτων Αρχαιολόγων και το Καλλιτεχνικό Σχολείο Ηρακλείου, από τα φεστιβάλ στον Λάκκο, τα Ενετικά Τείχη και την περιοχή του Αραβοβυζαντινού τείχους (Πηγή: αρχείο Κ. Νκολοπούλου και <http://www.atheatipoli.gr/>, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)
25. Υπαίθριες εικαστικές εγκαταστάσεις στο πλαίσιο του φεστιβάλ (Πηγή: <http://www.atheatipoli.gr/>, τελευταία προσπέλαση 22/4/2019)

Πρόλογος

Τα τελευταία χρόνια οργανώνονται στο Ηράκλειο της Κρήτης, όπως και σε πολλές άλλες πόλεις της Ελλάδος, ποικίλες δράσεις με μουσειοποιητικό χαρακτήρα, πολλές από τις οποίες έχουν ως κύριο στόχο τη διεκδίκηση του δημόσιου χώρου. Βασικό συστατικό τους αποτελεί η αναφορά στο ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής όπου οι δράσεις λαμβάνουν χώρα, συμβάλλοντας, έτσι, στον εμπλουτισμό της συλλογής του αστικού μουσείου του Ηρακλείου. Με αυτόν τον τρόπο, η ιστορία της πόλης αναδεικνύεται και το ενδιαφέρον των πολιτών για την αστική μνήμη και την προστασία και ανάδειξη των υλικών της καταλοίπων αυξάνεται με ανάλογους ρυθμούς.

Αυτός ήταν ο αρχικός, προσωπικός μου συλλογισμός που οδήγησε στη διατύπωση του θέματος της παρούσας εργασίας με αρχικό τίτλο «Συλλογική μνήμη και τρόποι μουσειοποίησης από τα κάτω. Η περίπτωση της πόλης του Ηρακλείου Κρήτης». Ο συλλογισμός αυτός προέκυψε από τον δικό μου τρόπο πρόσληψης της διαδικασίας, στην οποία είχα και η ίδια, σε κάποιο βαθμό, συμμετοχή, σε συνάρτηση με τα προσωπικά μου ενδιαφέροντα και την επιθυμία να υπάρχει διάχυτο ενδιαφέρον για την πόλη και την ιστορία της από τους κατοίκους της. Πολύ γρήγορα, όμως, διαπίστωνα πως η πραγματικότητα μάλλον απέχει σημαντικά από την ιδεατή και κάπως ρομαντική εικόνα της πρώτης αυτής εντύπωσης.

Η όποια αυτοπεποίθηση και σιγουριά που είχα για το θέμα έδωσαν σύντομα τη θέση τους στην αβεβαιότητα και, εν μέρει, στην απογοήτευση, καθώς αντιλαμβανόμουν πως ο τρόπος σκέψης μου απείχε σημαντικά από την πραγματικότητα. Στην πορεία, όμως, η μελέτη παραδειγμάτων από την Ευρώπη και την Αμερική, σε συνδυασμό με την εικόνα για τις δράσεις σε επίπεδο Ηρακλείου, όπως αποτυπώθηκε στις συνεντεύξεις που διενήργησα, τροποποίησαν το ερευνητικό μου ερώτημα και με έκαναν να αντιμετωπίσω το θέμα μου πιο αντικειμενικά, διατηρώντας τις απαραίτητες αποστάσεις από συναισθηματισμούς και προσωπικές επιθυμίες.

Σε αυτή τη διαδικασία καταλυτική υπήρξε η καθοδήγηση από την καθηγήτριά μου Νάσια Χουρμουζιάδη. Οι τακτικές συζητήσεις μαζί της ανέδειξαν γρήγορα την αρχική εσφαλμένη προσέγγιση του θέματος και έδωσαν νέα διάσταση στο βασικό ερευνητικό ερώτημα. Η σταθερή

παρακολούθηση της εξέλιξης της έρευνας, με καίριες παρεμβάσεις στα κενά ή ασαφή σημεία της συλλογιστικής μου και η διαρκής υποστήριξη της αξίας του θέματος υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την έγκαιρη ολοκλήρωση της μελέτης και συγγραφής του κειμένου. Για όλη αυτήν την πρωτόγνωρη σε εμένα ακαδημαϊκή υποστήριξη, την ευχαριστώ θερμά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στους Mathew Hairin, Κάλλια Πλατύρραχου και Συμεών Χούπα, για τις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν με στόχο την πρώτη επίσημη καταγραφή των δράσεών τους, στην πόλη του Ηρακλείου. Η προσωπική τους οπτική και ο τρόπος πρόσληψης της επικρατούσας κατάστασης στις περιοχές μελέτης συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη των επί μέρους ερωτημάτων ως προς τους στόχους, την καταλληλότητα και την αποτελεσματικότητα ανάλογων πρωτοβουλιών «από τα κάτω».

Τέλος, ευχαριστίες οφείλω για ακόμα μία φορά στον Στέλιο Λεκάκη για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις πάνω στο θέμα της εργασίας μου και την αδιάκοπη στήριξή του.

Εισαγωγή

Βασικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του ρόλου των διαφόρων πρωτοβουλιών «από τα κάτω» που δραστηριοποιούνται δυναμικά τα τελευταία χρόνια στον αστικό χώρο του Ηρακλείου Κρήτης, σε σχέση με την αναγνώριση της πολιτιστικής αξίας του αστικού τοπίου και τον αντίκτυπό τους σε αυτό. Από την αρχή της έρευνας έγινε σαφές πως τέτοιου είδους πρωτοβουλίες οργανώνονται σε πολλές πόλεις εντός κι εκτός Ελλάδος, έχοντας χαρακτήρα άλλοτε πολιτικά ακτιβιστικό κι άλλοτε περισσότερο ψυχαγωγικό. Στους στόχους τέτοιων πρωτοβουλιών περιλαμβάνονται, ενδεικτικά, η γνωριμία των κατοίκων με την πολιτιστική κληρονομιά, η αναγνώριση της αξίας της και, ενίοτε, η διάδοση της ανάγκης για διάσωσή της ή ακόμα και η ανοιχτή κατάληψη ενός χώρου και επανάχρησή του με όρους που θέτει η ομάδα που τον καταλαμβάνει. Συχνά οι πρωτοβουλίες έχουν ως σημείο αναφοράς της δράσης τους τη συλλογική μνήμη, αν και είναι εξίσου συχνό το φαινόμενο η μνήμη να ενεργοποιείται σε δεύτερο στάδιο, λειτουργώντας ως ενισχυτικό στοιχείο τεκμηρίωσης και διεκδίκησης. Πολλές, τέλος, από τις πρωτοβουλίες έχουν ως κοινό παρονομαστή (και αφετηρία) τη διεκδίκηση του δημόσιου χώρου, ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, επιδιώκουν να συμβάλλουν, επιπλέον, στην επίλυση κοινωνικών ζητημάτων που συνδέονται με τον αστικό χώρο (ανεργία, πρόβλημα στέγασης, καθαριότητα, πρόσβαση σε βασικά αγαθά, κ.ο.κ.).

Τα παραδείγματα πρωτοβουλιών «από τα κάτω» που σχετίζονται με τον δημόσιο χώρο και την πολιτιστική κληρονομιά σε Ευρώπη και Αμερική και παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία είναι πολλά. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η συζήτηση του ευρύτερου πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσεται η περίπτωση της Ελλάδας, για την οποία, αντίθετα, η βιβλιογραφία σχετικά πρόσφατα ξεκίνησε να εμπλουτίζεται. Ελλείψει μιας συστηματικής καταγραφής ανάλογων πρωτοβουλιών, η μελέτη των ελληνικών παραδειγμάτων περιορίστηκε, σε σημαντικό βαθμό, στις πληροφορίες που περιέχουν τα ιστολόγια και οι ιστοσελίδες των διοργανώτριων ομάδων. Αυτή η περιορισμένη παρουσίαση έχει ως συνέπεια, η επιλογή των δράσεων που μνημονεύονται παρακάτω να μην είναι εξαντλητική, αλλά, πιστεύω, αρκούντως αντιπροσωπευτική.

Η θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος και η διερεύνηση του πλαισίου όπου εντάσσεται και η Ελλάδα παρουσιάζονται στο πρώτο κεφάλαιο της διπλωματικής. Κατόπιν, στο δεύτερο κεφάλαιο, η μελέτη επικεντρώνεται στην πόλη του Ηρακλείου Κρήτης, πόλη στην οποία κατοικώ και όπου, τα τελευταία χρόνια, οργανώνονται διαφόρων τύπων πρωτοβουλίες, με διάθεση, μεταξύ άλλων, να εντοπίσουν και να επισημάνουν την πολιτιστική αξία επιλεγμένων χωρικών σημείων στην πόλη. Μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα παρουσιάζω, επιγραμματικά, τη δράση ομάδων που είτε στοχεύουν εμπρόθετα στη διεκδίκηση του δημόσιου χώρου και τη διάσωση και προστασία ιστορικών κτηρίων και τόπων στην πόλη είτε λειτουργούν προς παρόμοια κατεύθυνση ερήμην τους.

Στη συνέχεια, εστιάζω στην αναλυτική παρουσίαση τριών επιλεγμένων δράσεων: α) στη δράση του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας, β) στο “The Lakkos project” και γ) στο φεστιβάλ πόλης «Αθέατη Πόλη». Τα βασικά κριτήρια που με οδήγησαν στην επιλογή αυτή είναι πως: α) πρόκειται για πρωτοβουλίες που δεν αφορούν σε μεμονωμένα κτίρια, αλλά σε ολόκληρες συνοικίες ή γειτονιές και στόχο έχουν να επηρεάσουν τόσο το αστικό τοπίο όσο και την καθημερινότητα των κατοίκων των συγκεκριμένων θέσεων, β) λαμβάνουν χώρα στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου, που έχει χαρακτηριστεί αρχαιολογικός χώρος από το Υπουργείο Πολιτισμού και συνεπώς τη θέτει απολύτως υπό την ευθύνη του για προστασία και ανάδειξη, γ) η θέση των περιοχών στο κέντρο της πόλης και η ποικιλία των δράσεων που οργανώνονται από καιρού εις καιρόν προσελκύει πολυάριθμους κατοίκους, κάνοντας, ενδεχομένως, πιο ηχηρά τα αιτήματά τους, και δ) η προσωπική μου εμπειρία από τη συμμετοχή μου σε κάποιες από αυτές τις δράσεις και η επιθυμία μου να κατανοήσω καλύτερα το ρόλο τους στον αστικό χώρο του Ηρακλείου.

Δεδομένου ότι και για αυτές τις πρωτοβουλίες δεν υπάρχει βιβλιογραφική τεκμηρίωση, κρίθηκε σκόπιμη η αποτύπωσή τους με συνεντεύξεις-συζητήσεις με τους διοργανωτές τους. Οι συνεντεύξεις βασίστηκαν σε ερωτηματολόγιο που συντάχθηκε για τον σκοπό αυτόν, τα ερωτήματα του οποίου περιστρέφονται γύρω από πέντε βασικούς άξονες: α) την καταγραφή της ανάγκης που προκάλεσε την κινητοποίηση των ομάδων, β) την περιγραφή των επιμέρους δράσεών τους, γ) την ενεργοποίηση του κοινού, δ) την έμφαση στο ιστορικό υπόβαθρο κάθε περιοχής και τον ρόλο της μνήμης, και ε) τον αντίκτυπο στο αστικό τοπίο. Οι απαντήσεις των

πληροφορητών περιλαμβάνονται ως παράρτημα στο τέλος της διπλωματικής, ενώ στο κυρίως μέρος της προτιμήθηκε να συζητηθούν σε ρέον κείμενο, για την καλύτερη παρουσίασή τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας, γίνεται επεξεργασία των επί μέρους δεδομένων των μελετών περίπτωσης σε σχέση με τους πέντε βασικούς άξονες του ερωτηματολογίου των συνεντεύξεων, ενώ στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο αναπτύσσεται συζήτηση με βάση τα επιμέρους συνθετικά στοιχεία των ομάδων, ώστε να διαφανεί καλύτερα ο χαρακτήρας τους και ο ρόλος τους στην πόλη.

Αστικό τοπίο και μουσειοποίηση

Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή σύμβαση για το τοπίο «Με τον όρο τοπίο νοείται ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους, και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις» (Δουκέλλης, 2005b, 9). Σύμφωνα με τον Δουκέλλη, ο όρος τοπίο αποτελεί κύημα της φαινομενολογικής προσέγγισης ενός τόπου, κατά την οποία ο παρατηρητής αποτελεί ταυτόχρονα μέρος, αλλά και υποκείμενο του αντικειμένου μελέτης (Δουκέλλης, 2005a, 14). Υπό αυτήν την έννοια, δε θα ήταν, ίσως, άστοχο να διατυπωθεί ότι ένας τόπος εμπεριέχει τόσα τοπία, όσοι οι παρατηρητές που τα περιγράφουν. Το τοπίο, συνεπώς, δεν είναι μία απ'ευθείας και μοναδική μορφολογική αναπαράσταση του χώρου, αλλά η αναπαράσταση μίας συγκεκριμένης προσέγγισης αυτού (Μανωλίδης, 2003, 9), που εμπεριέχει, όμως, πάντα και αντικειμενικά (πραγματικά, φυσικά) στοιχεία στον χώρο, ανεξαρτήτως ερμηνείας (Δοξιάδης, 2003, 50).

Το τοπίο μιας πόλης, το αστικό τοπίο, μεταβάλλεται αενάως, ακολουθώντας την πορεία του χρόνου και επηρεαζόμενο από τα γεγονότα που διαδραματίζονται σε αυτόν. Αρχιτεκτονικά στίλ, φυσικά φαινόμενα, εισβολείς, πολεμικές αναταραχές, παρεμβάσεις ιδιωτικών πρωτοβουλιών, επίσημος πολεοδομικός σχεδιασμός, κανόνες ρυμοτομίας, χρήσεις γης, κοινωνικές επαφές, ανάγκες και τρόποι βίωσης της πόλης τροποποιούν και επιδρούν στο τοπίο, δημιουργώντας επάλληλα επίπεδα ιστορίας και μνήμης.

Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, δηλαδή εκείνα που είναι παλαιότερα από το σήμερα, αποτελούν την πολιτιστική κληρονομιά που διαμορφώνει την ταυτότητα της κοινότητας και την αίσθηση του ανήκειν. Η διατήρηση και απόδοσή της στις επόμενες γενεές είναι αυτονόητη για τους περισσότερους, αλλά ποιος είναι αυτός που αποφασίζει ποια από όλα τα κατάλοιπα αξίζει να διατηρηθούν και, συνεπώς, ποιος αποφασίζει ποια κομμάτια της μνήμης αξίζει να διασωθούν και ποια θα οδηγηθούν στη λήθη; Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο ρόλος

αυτός ανήκει πρωτίστως στους αρχαιολόγους, τους ιστορικούς και τους αρχιτέκτονες, δηλαδή, στους ειδικούς.

Σύμφωνα με το άρθρο 6, του ισχύοντος νόμου «Περί προστασίας των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», ως ακίνητα μνημεία ορίζονται αυτοδίκαια όλα τα κατάλοιπα που χρονολογούνται από το έτος ίδρυσης του ελληνικού έθνους (1830) και πριν. Για εκείνα που κατασκευάστηκαν μετά από αυτό το έτος-ορόσημο συντάσσεται κατά περίπτωση εισήγηση από την αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (τους προαναφερθέντες, δηλαδή, ειδικούς), για το ενδεχόμενο κήρυξής τους ως μνημεία, «λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής, πολεοδομικής, κοινωνικής, εθνολογικής, λαογραφικής, τεχνικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους» (Ν. 3028/2002, άρθρο 6, εδάφια 1β και 1γ). Παρόμοια διαδικασία ακολουθείται και στην περίπτωση των ιστορικών τόπων (Ν. 3028/2002, άρθρο 2, εδάφιο δ και άρθρο 16). Οι λεπτομερείς προδιαγραφές προστασίας και κήρυξης, σε επίπεδο νόμου, τεκμηριώνουν, όπως σημειώνει η Βουδούρη, τον κεντρικό ρόλο του κράτους και των ειδικών στην «παραγωγή» της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου (Βουδούρη, 2017, 111).

Τα κατάλοιπα που δεν εμπίπτουν στις προδιαγραφές αυτές, ακολουθούν αβέβαιη πορεία, βασιζόμενη σε αστάθμητους παράγοντες, όπως το ιδιοκτησιακό καθεστώς, τον τρόπο χρήσης τους από τους κατοίκους της πόλης, την ενσωμάτωσή τους σε σχέδια πολεοδομικής ανάπλασης, τις εισηγήσεις για έγκριση ή μη κατεδαφίσεων και εργασιών σε κτίρια των εκάστοτε τελευταίων εκατό ετών, ακόμα κι αν δεν είναι κηρυγμένα μνημεία (Ν. 3028/2002, άρθρο 6, εδάφιο 10), κ.ο.κ.

Αρμόδιότητα για γνωμοδοτήσεις σχετικά με την κήρυξη και την προστασία νεώτερων κτιρίων και οικιστικών συνόλων έχει και το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής (ΥΠΕΚΑ), σύμφωνα με Προεδρικά Διατάγματα ή Αποφάσεις του Υπουργού Π.Ε.Κ.Α.¹ Η κήρυξη ενός κτιρίου και από τα δύο Υπουργεία είναι συχνό φαινόμενο, ενώ η άρση της κήρυξης

¹ <http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=382&language=el-GR> (τελευταία προσπέλαση)

από τη μία μόνο πλευρά μπορεί να οδηγήσει σε προβληματικές συνθήκες για τη μετέπειτα πορεία του.

Λαμβάνοντας υπόψη τα επιστημονικά δεδομένα και εφαρμόζοντας την υφιστάμενη νομοθεσία, οι παραπάνω φορείς μετατρέπουν την καθημερινότητα του παρελθόντος στον αστικό χώρο σε αντικείμενο προστασίας, προκειμένου να διασωθεί ως μέρος της πολιτισμικής μνήμης, προβαίνοντας, κατά τον Ritter, σε πράξη μουσειοποίησης (Macdonald, 2013, 138). Παρά το ότι η διαδικασία αυτή θεωρείται πως αδρανοποιεί το αντικείμενο που μουσειοποιείται, δημιουργεί σημεία αναφοράς για τις κοινωνικές σχέσεις και τις δομές της πόλης, μετατρέποντας το αντικείμενο από ιδιοκτησία του ενός σε ιδιοκτησία του συνόλου, συντηρώντας, έτσι, το τρίπτυχο κληρονομιά-μνήμη-ταυτότητα (Macdonald, 2013, 138, 148, 157). Τα μνημεία καταφέρνουν να συγκεντρώσουν γύρω τους ένα κοινό, κάτι που αποτελεί βασική προϋπόθεση της δημιουργίας συλλογικοτήτων πολιτών και του αισθήματος του ανήκειν σε εθνικό επίπεδο (Macdonald, 2013, 166).

Εκτός από την προαναφερθείσα διαδικασία που ακολουθούν οι επίσημοι φορείς διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, στην αστική καθημερινότητα διακρίνονται κατά περίπτωση και άλλοι «μουσειοποιητικοί μηχανισμοί», όπως τους ονομάζει η Χουρμουζιάδη, από άλλους θεσμοθετημένους φορείς (Χουρμουζιάδη, 2017, 195). Παράδειγμα αποτελεί η ονοματοθεσία δρόμων στο Ηράκλειο της Κρήτης, από την αρμόδια υπηρεσία του Δήμου, με σύντομη επεξήγηση κάτω από κάθε όνομα, δίχως, όμως, να επιδιώκεται πάντα χωρικός συσχετισμός (π.χ. λεωφόρος Κνωσού: ο δρόμος που οδηγεί στο ανάκτορο της Κνωσού, λεωφόρος Μαρτύρων 25^{ης} Αυγούστου: εκεί διαδραματίστηκαν τα αιματηρά γεγονότα της 25^{ης} Αυγούστου 1898).

Ανάλογοι τύπου μουσειοποιητικός μηχανισμός είναι και η τοποθέτηση γλυπτών στον δημόσιο χώρο, που το εικονιζόμενο θέμα του έργου τέχνης έχει, έστω έμμεση, χωρική σύνδεση με το σημείο όπου τοποθετείται. Για παράδειγμα, το σύμπλεγμα του Ερωτόκριτου και της Αρετούσας, του Γιάννη Παρμακέλη, σχετίζεται χωρικά με την πλατεία Βιτσέντζου Κορνάρου στο Ηράκλειο μόνο σε σχέση με την ονοματοθεσία της πλατείας, ενώ κατά τα άλλα ο ποιητής και οι πρωταγωνιστές του έργου ουδεμία σχέση είχαν με το συγκεκριμένο σημείο της πόλης. Η

ενέργεια τοποθέτησης γλυπτών στον δημόσιο χώρο αποτελεί, παράλληλα, μουσειοποιητικό μηχανισμό δίχως χωρική διάσταση, με την έννοια του ότι η ίδια η πράξη τοποθέτησης ενός έργου τέχνης σε μία θέση προσδίδει μουσειακό χαρακτήρα στη θέση που τοποθετείται. Άμεση χωρική σύνδεση, αντίθετα, έχουν οι ενημερωτικές πινακίδες που τοποθέτησε το πρόγραμμα Δημόσιας Ιστορίας «Η Αθήνα ελεύθερη»², με συνδιοργανωτές το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, την Περιφέρεια Αττικής, το Δήμο Αθηναίων, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και την ΕΡΤ, σε επιλεγμένα σημεία του κέντρου της πρωτεύουσας που σχετίζονται με την Κατοχή και την απελευθέρωση της Αθήνας από τους Γερμανούς.

Πολιτιστικό παρελθόν, αστικός χώρος και μη ειδικοί

Από την άλλη, τα πολιτιστικά κατάλοιπα μιας πόλης συνδέονται με μνήμες που, ακόμα κι αν δεν αναγνωρίζονται ως ιδιαίτερης αξίας από τους ειδικούς, αποτελούν συλλογικό κτήμα της κοινότητάς της και αναγνωρίζονται ως αδιάψευστοι μάρτυρες μιας κοινά αποδεκτής πρόσληψης της ταυτότητάς της (Smith, 2006, 59). Η μνήμη στον αστικό χώρο (και όχι μόνο) μπορεί να είναι συλλογική ή ατομική. Στην πρώτη περίπτωση, περιλαμβάνει περιγραφές ή αναπαραστάσεις του παρελθόντος που τις «μοιράζεται» από κοινού μία ομάδα ανθρώπων, δίχως να συμμετέχουν σε αυτήν υποχρεωτικά όλοι (Macdonald, 2013, 15). Παράλληλα ή συμπληρωματικά αυτής της μνήμης λειτουργούν οι ατομικές μνήμες, οι οποίες, κατά τον Halbwachs, υφίστανται και διαμορφώνονται μόνο μέσα από την επαφή του ατόμου με κοινωνικές ομάδες και συνεπώς, μέσω της συμμετοχής του σε ποικίλες ομαδικές μνήμες (Assman, 2017, 36-37). Η ανάκλησή τους στον αστικό χώρο γίνεται μέσω τοπόσημων, υπαρκτών ή κατασκευασμένων στο υποσυνείδητο του καθενός, τα οποία βοηθούν στην αναγνώριση και την τοποθέτηση του ατόμου στην κοινότητα (Smith, 2006, 59).

Η στροφή του ενδιαφέροντος των μη ειδικών σε θέματα του παρελθόντος σε σχέση με συγκεκριμένους τόπους καταγράφεται στην Ευρώπη ήδη από τη δεκαετία του 1970. Η σχέση

² <http://freeathens44.org/> (τελευταία προσπέλαση 2/2/2019)

αυτή μεταξύ κατοίκων, παρελθόντος και τοπικού προσδιορισμού βρίσκει μεγάλη απήχηση στο ευρύ κοινό και εντείνεται σταδιακά προς τα τέλη του 20^{ου} αι. (Macdonald, 2013, 3). Η εξέλιξη της τεχνολογίας και η διάδοση του διαδικτύου δίνουν νέες δυνατότητες αναζήτησης, επικοινωνίας και έκφρασης στους πολίτες μιας περιοχής, διευρύνοντας το φαινόμενο αυτό ακόμα περισσότερο στον 21^ο αι. κι επιβεβαιώνοντας την άποψη του Huyssen περί υπερτροφίας της μνήμης στη σύγχρονη εποχή, με στόχο την ένταξη του ατόμου στο παρόν (Χουρμουζιάδη, 2017, 195). Η αμφισβήτηση της επιστημονικότητας της διαδικασίας και η αγωνία για την αυθεντικότητα προκάλεσαν την αποτύπωση της κατάστασης αυτής στη βιβλιογραφία με αρνητικούς όρους, όπως 'μανιά', 'επιδημία', 'πυρετός για τη μνήμη' (Macdonald, 2013, 4). Η Macdonald χρησιμοποιεί αντ'αυτών τον όρο 'φαινόμενο της μνήμης' (memory phenomenon), για να περιγράψει τόσο την έντονη ενασχόληση του κοινού με το πολιτιστικό παρελθόν όσο και τις συζητήσεις που έχει αυτή προκαλέσει στους επιστημονικούς κύκλους (Macdonald, 2013, 4).

«Από τα πάνω» κι «από τα κάτω» στον αστικό χώρο

Ο αστικός χώρος διαμορφώνεται από ποικίλους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, ακολουθώντας μία διαδικασία «από τα πάνω» (top-down), όπου τις αποφάσεις λαμβάνουν οι εκάστοτε επίσημοι φορείς (για θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς στην περίπτωση της Ελλάδας, το ΥΠΠΟ, το ΥΠΕΚΑ, η Τοπική Αυτοδιοίκηση). Ο ίδιος, όμως, ο χώρος επηρεάζεται και από τις κοινωνικές διαδικασίες, μέσω των οποίων οι κάτοικοι βιώνουν και ιδιοποιούνται τον χώρο και τον χρόνο (Πετροπούλου, Βιτοπούλου & Τσαβδάρου, 2016, 16), είτε ατομικά είτε συλλογικά. Με τη φράση «από τα κάτω» (bottom-up) ορίζεται η συλλογική ενεργοποίηση ομάδων πολιτών με κοινό στόχο, δίχως την υποχρεωτική συμμετοχή επίσημων φορέων.

Μία κατηγορία τέτοιας ομάδας πολιτών στον αστικό χώρο αποτελούν τα *κοινωνικά κινήματα πόλης* (urban social movements) που συνήθως παρουσιάζονται με σκοπό τη δοκιμή νέων λειτουργιών και μορφών σε έναν χώρο με προκαθορισμένη δομή και απώτερο στόχο τον επανακαθορισμό της σημασίας του αστικού χώρου (Πετροπούλου, Βιτοπούλου & Τσαβδάρου, 2016, 16). Ο Castells (Pickvance, 2003, 103), εισηγητής του όρου 'urban social

movements', επισημαίνει τη δυνατότητα, μέσα από τους αγώνες στην πόλη, να εκφραστούν δομικές αντιθέσεις στη λειτουργία της (αστική επίδραση) και να επιδιωχθούν ριζικές αλλαγές στις πολιτικές δυνάμεις (πολιτική επίδραση), μέσα από τη συνεργασία με συνδικαλιστικά σωματεία και άλλες εν μέρει πολιτικές ομάδες. Ανάλογα με το αποτέλεσμα της δράσης, αυτή μπορεί να ενταχθεί σε τρία επίπεδα: α) της συμμετοχής (το χαμηλότερο), β) της διαμαρτυρίας (μεσαίο) και γ) των αστικών κοινωνικών κινήματων (το υψηλότερο και πιο σπάνιο), δίνοντας βαρύτητα στη δράση και όχι στη θεωρία.

Οργανωμένες ομάδες πολιτών που βρίσκονται έξω από το επίσημο πολιτικό σύστημα, συνήθως δίχως ιεραρχίες και με έμφαση στη δράση και τις στρατηγικές διαμαρτυρίας, υπερασπίζονται και διεκδικούν συλλογικά τις αστικές δημόσιες υπηρεσίες (Lowe, 1986, 3). Από τη δεκαετία του 1980, τα κινήματα πόλης ενσωματώνονται σε κρατικές δομές, ΜΚΟ και δημοτικές αρχές, χάνοντας, έτσι, τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα της προηγούμενης περιόδου, ενώ, λίγο αργότερα, κάνουν την εμφάνισή τους οι «επιτροπές πολιτών» που επιδιώκουν τον εξευγενισμό των γειτονιών τους με την απομάκρυνση μεταναστών, ιερόδουλων και χρηστών ναρκωτικών (Τσαβδάρογλου, 2016, 117).

Σύμφωνα με τον Pickvance, ο όρος 'αστικά κοινωνικά κινήματα' μπορεί, πλέον, να αναφέρεται είτε στη δράση ομάδων πολιτών με μεγαλύτερη επίπτωση σε αστικό και πολιτικό επίπεδο είτε σε κάθε δράση πολιτών, ανεξαρτήτως προσδοκόμενων και πραγματικών συνεπειών (Othengrafen, Del Romero Renau & Kokkali, 2016, 141), υποστηρίζοντας πως η χρήση του έχει πλέον συμβολικό χαρακτήρα (Pickvance, 2003, 104). Η Mayer κάνει λόγο περισσότερο για μια δεύτερη φάση κοινωνικών κινήματων πόλης μετά το 1980, με μετατόπιση της δράσης τους από το επίπεδο της διαμαρτυρίας και της αντιπαράθεσης σε εκείνο του προγράμματος και τη μετατροπή τους σε επαγγελματικούς, θεσμοθετημένους οργανισμούς που παρέχουν υπηρεσίες (Othengrafen, Del Romero Renau & Kokkali, 2016, 141-142).

Η Λεοντίδου (Leontidou, 2010, 1182), από την άλλη, υιοθετεί τη θέση του Gramsci, σύμφωνα με την οποία δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνει κανείς τα κινήματα που προορίζονται να έχουν μεγάλη διάρκεια και να επιφέρουν ριζική αλλαγή στην κοινωνία, από τις πιο ευκαιριακές έως τυχαίες κινήσεις που εμφανίζονται κατά καιρούς. Η ίδια επισημαίνει,

επιπλέον, πως στην τρέχουσα βιβλιογραφία για τα κοινωνικά κινήματα πόλης περιλαμβάνονται εσφαλμένως περιπτώσεις εφήμερων, τοπικών ομάδων που ασκούν πίεση για έργα υποδομής και πεζοδρομήσεις στην πόλη, τους ανοιχτούς δημόσιους χώρους κ.λπ., αφού τα κοινωνικά κινήματα πόλης έχουν μεγαλύτερη μαζικότητα, απολύτως ξεκάθαρα αιτήματα και διάρκεια στον χρόνο.

Η κρίση στην αστική ανάπτυξη λόγω οικονομικής ύφεσης και τα μέτρα λιτότητας που λήφθηκαν σε πολυάριθμες περιπτώσεις σε Αμερική και Ευρώπη δημιούργησαν ένα νέο τοπίο στα κινήματα (αντί)δρασης, ως απάντηση στην κρίση (Othengrafen, Del Romero Renau & Kokkali, 2016, 140). Στις αρχές του 21^{ου} αι., τα κινήματα που δημιουργούνται προβάλλουν όμοια αιτήματα αστικής και κοινωνικής ισότητας με εκείνα των κινήματων του 1960 και του 1970 και κυμαίνονται από τοπικές αντιδράσεις σε ζητήματα έργων υποδομών, αστυνόμευσης και εμπορευματοποίησης του δημόσιου χώρου μέχρι διεθνείς κινήσεις κατά της παγκοσμιοποίησης (Othengrafen, Del Romero Renau & Kokkali, 2016, 148). Σε πολυάριθμες πόλεις σχηματίζονται κινήσεις πολιτών, κινήματα, πρωτοβουλίες και άλλες μορφές ομάδων αντίδρασης στις αποφάσεις που λαμβάνονται από τις νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις, άλλοτε με ριζοσπαστικό χαρακτήρα και άλλοτε με μεγαλύτερη διάθεση για συνεργασία.

Πρωτοβουλίες «από τα κάτω» στην Ελλάδα της κρίσης

Η είσοδος της Ελλάδας στην Ευρωζώνη διευκόλυνε την εισροή μοντέλων νεοφιλελεύθερης πολιτικής στην χώρα, αυξάνοντας την επιρροή του τραπεζικού και βιομηχανικού συστήματος στα Βαλκάνια, διατηρώντας τα υψηλά ποσοστά των μεταναστών στην Ελλάδα, αλλά και τις βαθειές κοινωνικές διαφορές (Petropoulou, 2010, 218). Οι πυρκαγιές του 2007 σε Αττική, Πελοπόννησο και Εύβοια, κατέστρεψαν μεγάλο μέρος των δασικών τους εκτάσεων και έφτασαν μέχρι τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας. Η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να προστατέψει την φυσική και πολιτιστική κληρονομιά των περιοχών ξεσήκωσε πολυάριθμους κατοίκους της Αθήνας, που συγκεντρώθηκαν σε διαμαρτυρίες στην πλατεία Συντάγματος. Οι πυρκαγιές του 2007 αποτελούν, κατά τον Λεκάκη, *terminus post quem* για τη

ραγδαία αύξηση του αριθμού μικρών ομάδων πολιτών που εμφανίζονται στον αστικό χώρο, με διάθεση να δράσουν ως ενεργοί πολίτες, σε επίπεδο γειτονιάς, κοινότητας ή πόλης (Lekakis, 2013, 77).

Η ιδιωτικοποίηση δημόσιας γης και αγαθών, συμπεριλαμβανομένων πολλών περιοχών φυσικού κάλλους, η έντονη αστυνόμευση και η διαρκής παραβίαση του δικαιώματος στην πόλη διαμόρφωσαν το πλαίσιο, στο οποίο αναπτύχθηκαν νέα αστικά κινήματα με στόχο την υπεράσπιση του δημόσιου χώρου, του πρασίνου, της ιστορικής μνήμης, της ποιότητας της καθημερινής ζωής και της αυτοδιαχείρισης του χώρου και του χρόνου (Petroroulou, 2010, 218). Όταν οι «εξεγερμένοι στην πόλη» (Harvey, 2013) δεν περιορίζονται μόνο στην αμφισβήτηση της χρήσης ενός χώρου, αλλά δοκιμάζουν κι άλλες εναλλακτικές χρήσεις, οι συλλογικότητες μετατρέπονται σε αστικά κοινωνικά κινήματα (Petroroulou, 2010, 221) και διαφοροποιούνται από τις κινήσεις πολιτών που αρκούνται σε τακτικές διαμαρτυρίες. Αυτής της κατηγορίας τα νέα αστικά κοινωνικά κινήματα κάνουν την εμφάνισή τους στο κέντρο της Αθήνας και άλλων αστικών κέντρων, μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στα Εξάρχεια, στις 6 Δεκεμβρίου 2008, με στόχο όχι μόνο να διαμαρτυρηθούν για το δικαίωμά τους στην πόλη, αλλά να δημιουργήσουν τον αστικό χώρο «από τα κάτω» (Petroroulou, 2010, 222). Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επιτρέποντας την άμεση κινητοποίηση του κόσμου, με καλέσματα που αποστέλλονται μαζικά, προς όλες τις κατευθύνσεις και σε διάστημα λίγων δευτερολέπτων, και λειτουργώντας, έτσι, ως βασικό εργαλείο επικοινωνίας και διάχυσης της πληροφορίας, τη στιγμή των γεγονότων.

Όμοια κοινωνικά κινήματα κάνουν την εμφάνισή τους την περίοδο της οικονομικής κρίσης και σε άλλες χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία,) λόγω των επιπτώσεων της παγκόσμιας νεοφιλελεύθερης πολιτικής, που προκαλεί συρρίκνωση της κοινωνικής πρόνοιας και οδηγεί στη διαχείριση του αστικού χώρου μέσα από συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα ή ακόμα και στην ιδιωτικοποίησή του (Leontidou, 2010, 1193). Οι επιπτώσεις της κρίσης στην αστική ανάπτυξη και οι πολιτικές λιτότητας οδήγησαν σε κατακερματισμό, πόλωση και αστάθεια στην κοινωνία, που σε συνδυασμό με την αμφισβήτηση των παραδοσιακών θεσμικών μορφών, λόγω ανεπαρκούς διαχείρισης και διαφθοράς, προκάλεσαν την εμφάνιση νέων κοινωνικών κινήματων (Othengrafen, Del Romero Renau &

Kokkali, 2016, 140, 144). Τα νέα κοινωνικά κινήματα δεν είναι ταξικά προσανατολισμένα και μπορεί να έχουν αιτήματα είτε γενικά (π.χ. κίνημα για την ειρήνη) είτε πολύ στοχευμένα (π.χ. κίνημα ομοφυλόφιλων) ή να είναι «θεματικά» κινήματα, όπως το γυναικείο κίνημα, με στόχο τη δημιουργία άλλου τρόπου ζωής και νέων ταυτοτήτων, ανεξαρτήτως ταξικής προέλευσης (Παπαπαύλου, 2015, 39).

Σύμφωνα με τους Παπαϊωάννου και Νικολακοπούλου, η οικονομική κρίση ήρθε να αποκαλύψει και να συμπληρώσει παθογένειες που υπήρχαν ήδη στη χώρα, όπως οι υπέρμετρα φιλόδοξες επιχειρηματικές και επενδυτικές κινήσεις χωρίς βάσεις από πολλούς πολίτες και το κρατικό, στρατηγικό πλάνο που προωθούσε κυρίως την κατανάλωση και όχι την παραγωγή (Papaioannou & Nikolakourou, 2016, 173). Στην Ελλάδα συστάθηκαν πολυάριθμες εθελοντικές ομάδες, με ανεπίσημη μορφή, σε μια προσπάθεια να καλύψουν ανάγκες κοινωνικής πρόνοιας, όπως η στέγαση, η διατροφή και η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Papaioannou & Nikolakourou, 2016, 181-182)(κοινωνικά παντοπωλεία, κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά φροντιστήρια, κ.ο.κ.).

Η δημιουργία κινήσεων και κινημάτων πολιτών στον αστικό χώρο αποτελεί μία διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία, που διαμορφώνεται, συμπληρώνεται και τροποποιείται ανάλογα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν. Χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη περίπτωση εμφάνισης κινημάτων σε περιοχές με υψηλά ποσοστά τουρισμού που στρέφεται ενάντια στον ανεξέλεγκτο μαζικό τουρισμό, σε Βαρκελώνη και Βενετία, για τα σοβαρά προβλήματα που προκαλεί στην καθημερινή ζωή των κατοίκων των τουριστικών περιοχών, διεκδικώντας και πάλι τον δημόσιο χώρο της πόλης και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης σε αυτήν. Στην Ελλάδα, οι επιπτώσεις του τουριστικού κορεσμού έχουν γίνει ορατές τα τελευταία χρόνια, σε προορισμούς όπως η Σαντορίνη και τα Χανιά, με τους κατοίκους να διαμαρτύρονται για τις αρνητικές συνέπειες στον αστικό χώρο και την καθημερινότητα για χάρη των εσόδων. Άμεση σχέση με τον μαζικό τουρισμό έχουν και οι ομάδες πολιτών³ που

³ Βλ. ενδεικτικά: Πρωτοβουλία «Σπίτια χωρίς κατοίκους-Κάτοικοι χωρίς σπίτια στα Χανιά», σε <https://www.facebook.com/pg/%CE%A3%CF%80%CE%AF%CF%84%CE%B9%CE%B1-%CF%87%CF%89%CF%81%CE%AF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%82-K%CE%AC%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B9-%CF%87%CF%89%CF%81%CE%AF%CF%82->

διαμαρτύρονται για τη μετατροπή κατοικιών σε χώρους ενοικίασης βραχείας μίσθωσης (π.χ. Airbnb), που οδηγεί σε έλλειψη χώρων για μακροχρόνια μίσθωση και, συνεπώς, σε αύξηση στα ενοίκια, διεκδικώντας τη μετατροπή του ιδιωτικού χώρου σε ημι-δημόσιο, με την έννοια της ίσης ευκαιρίας στη μίσθωση χώρου στέγασης, με ενοίκια σε κανονικά επίπεδα.

Πρωτοβουλίες πολιτών για τη διεκδίκηση δημόσιου χώρου

Δημόσιος χώρος είναι ο χώρος που ανήκει σε όλους, μόνιμους κατοίκους και μη, στον οποίο μπορούν να έχουν πρόσβαση όλοι και τον οποίο διαχειρίζεται, για λογαριασμό τους, η δημόσια διοίκηση, θέτοντας συγκεκριμένους κανόνες χρήσης και συμπεριφοράς (Harvey, 2013, 146). Στον σχεδιασμό ή/και τη λειτουργία του δημόσιου χώρου υπάρχουν τρεις τρόποι συμμετοχής των πολιτών (Casanova & Hernandez, 2014, 122-123, 126-135, 160-169):

α) όταν ο δημόσιος χώρος είναι δηλωμένος και σε αυτόν καλείται όποιος θέλει να δραστηριοποιηθεί ατομικά ή ομαδικά, οργανώνοντας δράση που εμπλέκει και άλλον κόσμο (π.χ. Βιέννη, Αυστρία: προώθηση δημόσιας χρήσης επιλεγμένου χώρου και επικοινωνία ανάμεσα σε δρώντες μέσω ανοιχτής πρόσκλησης για σχεδιασμό επίπλων/εξοπλισμού του χώρου),

β) όταν ο σχεδιασμός ενός δημόσιου χώρου γίνεται σε συνεργασία με τους κατοίκους στο πλαίσιο συνεργατικής στρατηγικής του φορέα διαχείρισης, με σκοπό τη δημιουργία δημόσιου χώρου που ανταποκρίνεται στις ανάγκες όλων (π.χ. Αστικό Πάρκο Ørestad, Δανία: σε νέα οικιστική ζώνη, απουσία συλλογικής μνήμης για τους κατοίκους, σχεδιάστηκε δημόσιο πάρκο από κοινού με αυτούς),

γ) όταν οι δράσεις ξεκινούν και ολοκληρώνονται από πολίτες ή ομάδες πολιτών (δράσεις «από τα κάτω»), άλλοτε με την έγκριση των τοπικών αρχών και άλλοτε δίχως εκείνες να λαμβάνουν γνώση (π.χ. κοινοτικοί κήποι, καλλιτεχνικές παρεμβάσεις και αστικοί κήποι σε εγκαταλελειμμένους χώρους). Η συμμετοχή των πολιτών σε δράσεις του είδους αυτού

[%CE%A3%CF%80%CE%AF%CF%84%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B1-%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC-1275894632464875/about/](#) (τελευταία προσπέλαση 2/2/2019)

παρακινείται από διαφορετικούς στόχους, όπως η βελτίωση της αισθητικής της περιοχής, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στην περιοχή που κατοικούν και οι ίδιοι, η συμμετοχή σε ομαδική προσπάθεια για το κοινό καλό, ή ακόμα και για κερδοσκοπικούς λόγους, αφού, ενδεικτικά, η παραγωγή τροφίμων μπορεί να οδηγήσει στην πώλησή τους και στο κέρδος. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, η συμμετοχή έχει ακτιβιστικό χαρακτήρα με στόχο την αλλαγή μιας κατάστασης που έχει δημιουργήσει ή δε διορθώνει η εκάστοτε τοπική αρχή, κάποτε με απώτερο στόχο την κινητοποίησή της (π.χ. Αστικοί Κήποι, Ρότερνταμ, Ολλανδία: μέθοδος κοινωνικοποίησης των κατοίκων μιας περιοχής, στο πλαίσιο συμμετοχικής διαδικασίας που ξεκινά από τους κατοίκους και συνεχίζεται υπό την αιγίδα και τον συντονισμό της τοπικής αυτοδιοίκησης).

Σύμφωνα με τον Iaione, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο οι πολίτες μιας πόλης να χάνουν σταδιακά το ενδιαφέρον τους για τον αστικό, δημόσιο χώρο, αναγνωρίζοντάς τον σαν χώρο που ανήκει στις τοπικές αρχές, παρά σαν χώρο που ανήκει σε όλους ανεξαιρέτως, επιταχύνοντας, έτσι, την υποβάθμισή του (Iaione, n.d., 110, 111). Έτσι, ενώ οι υποβαθμισμένες και ενίοτε γκετοποιημένες περιοχές παραμένουν ανοιχτές σε όλους τους κατοίκους της πόλης, αυτό γίνεται μόνο στη θεωρία, αφού οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν επιτρέπουν να (μετα)κινούνται εκεί, σχεδόν αποκλειστικά, οι κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής. Με αυτόν τον τρόπο, ο δημόσιος χώρος μετατρέπεται σε 'κατεστραμμένο κοινό χώρο', ως προς τη χρήση του, που στερείται, όμως, την έμφυτη δυνατότητά του για επέκταση και παραμένει περιφραγμένος (Stavridis, 2016, 70).

Οι δημόσιοι χώροι, κατά τον Iaione, φέρουν εξ ορισμού κάποια πολιτιστική αξία (ιστορική, αρχιτεκτονική, καλλιτεχνική, αξία τοπίου κ.λπ.) (Iaione, n.d., 111), δίχως, όμως, αυτό να συνεπάγεται την αυτόματη ή αυτονόητη ανάδειξή τους. Μολονότι αποτελούν, όπως προαναφέρθηκε, αντικείμενο κρατικής εξουσίας, συχνά απαιτείται πολιτική ενεργοποίηση από πλευράς των κατοίκων, προκειμένου να τους καταστήσουν απολύτως δημόσιους (Harvey, 2013, 146-147). Έτσι, υπάρχουν παραδείγματα δημόσιου χώρου που τυγχάνουν της προστασίας και της φροντίδας διαφόρων ομάδων πολιτών, σχολείων και οργανισμών, ενώ δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις που εγκαταλελειμμένοι ιδιωτικοί χώροι αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα μέσα από τη δράση κινήσεων ενεργών πολιτών (Iaione, n.d., 113).

Κατά την περίοδο της κρίσης, ο δημόσιος χώρος γίνεται καθρέφτης των επιπτώσεων σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο (Serraos *et al.*, 2016, 127-128). Από τη μία, η ελεύθερη πρόσβαση επιτρέπει τη συνάντηση των κατοίκων και την οργάνωση συλλογικών δράσεων και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων που ενισχύουν την κοινωνική επαφή και συνοχή. Παράλληλα, αποτελούν χώρο μαζικών συναθροίσεων, διαμαρτυρίας και έκφρασης των αιτημάτων των κατοίκων. Από την άλλη, η συστηματική έλλειψη δημόσιων, οικονομικών πόρων για τη σωστή συντήρησή τους και η επιβολή εφαρμογής προγραμμάτων ιδιωτικοποίησης και αλλαγής χρήσης γης, με συνοπτικές διαδικασίες στο όνομα της ανάπτυξης και της εξόδου από την κρίση, θέτουν το μέλλον των δημόσιων χώρων σε κίνδυνο.

Από την έναρξη της οικονομικής κρίσης και μετά, καταγράφεται πλήθος δράσεων που σχετίζονται με τη διεκδίκηση του δημόσιου χώρου και την αναδιαμόρφωση του αστικού τοπίου σε πολυάριθμες πόλεις της Ελλάδας (π.χ. Ανοιχτή Κατάληψη Δημοτικής Αγοράς Κυψέλης⁴, Αυτοδιαχειριζόμενο Πάρκο Ναυαρίνου⁵, Σύλλογος «Οι Φίλοι της Νέας Παραλίας»⁶, Πρωτοβουλία Γειτονιάς Αλέξανδρου Σβώλου⁷), αλλά και σε πολλές άλλες πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής (π.χ. κοινωνικοί αστικοί αγώνες στο Σαντιάγο της Χιλής την περίοδο 2006-2011 (Gonzalez, 2015), κινητοποίηση κατά του προγράμματος “Stuttgart 21” στη Γερμανία (Enrico, 2015), αστικά κοινωνικά κινήματα στη Μαδρίτη [Bransch, 2015]), αντικατοπτρίζοντας, έτσι, την έννοια της παγκοσμιοποίησης τόσο σε επίπεδο κυβερνητικών πρακτικών όσο και σε μορφές αντίδρασης «από τα κάτω» (Leontidou, 2010, 1188). Οι ομάδες που δημιουργούνται περιλαμβάνουν άτομα κάθε ηλικίας, μορφωτικού επιπέδου και ποικίλης πολιτικής ιδεολογίας, επιβεβαιώνοντας πως ο δημόσιος χώρος ανήκει σε όλους, με βασικό, ως εκ τούτου, αίτημα τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων πάνω στον σχεδιασμό και τη λειτουργία του, στο πλαίσιο δημοκρατικών διαδικασιών.

Σε αυτό που μοιάζει να είναι μία μόδα της εποχής, ο Harvey αντιτάσσει το σταθερό δικαίωμα στην πόλη, που «γεννιέται στους δρόμους, στις γειτονιές, ως κραυγή καταπιεσμένων

⁴ <http://dimotikiagora.blogspot.com/> (τελευταία προσπέλαση 24/1/2019)

⁵ <https://parkingparko.espivblogs.net/i-istoria-toy-parkoy/>, Facebook: Αυτοδιαχειριζόμενο Πάρκο Ναυαρίνου/Navarinou self-managed park (τελευταία προσπέλαση 24/1/2019)

⁶ Facebook: @filoineasparalias (τελευταία προσπέλαση 24/1/2019)

⁷ Facebook: @geitonia.svolou (τελευταία προσπέλαση 24/1/2019)

ανθρώπων για βοήθεια και επιβίωση σε εποχές απελπισίας» (Harvey, 2013, 27). Στο ίδιο πνεύμα, η Μούλιου θεωρεί πως το δικαίωμα στην πόλη σχετίζεται άμεσα με ερωτήματα γύρω από την ποιότητα της ζωής στο αστικό περιβάλλον την περίοδο της οικονομικής κρίσης, καθώς και με το ποιος είναι αυτός που παίρνει τις αποφάσεις που θα διαμορφώσουν την πόλη (Μουλιού, 2018, 165). Αποτελεί, δηλαδή, ένα «κενό σημαίνον» που αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το ποιος το διεκδικεί (Harvey, 2013, 31).

Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας κάνουν την εμφάνισή τους στις σύγχρονες μητροπόλεις και οι 'κοινοί χώροι' (common spaces). Αυτοί διαφέρουν από τους δημόσιους και τους ιδιωτικούς, αφού πρόκειται για ανοιχτούς, δημόσιους χώρους, στους οποίους έχουν όλοι πρόσβαση, αλλά όπου οι όροι και οι κανόνες χρήσης τους δε βασίζονται και δεν προέρχονται από την επικρατούσα δημόσια αρχή (Stavridis, 2016, 2). Ένας αστικός χώρος μπορεί να είναι κοινός, μέσα από πρακτικές κοινωπειν (commoning) που ορίζουν και παράγουν αγαθά και υπηρεσίες κοινές, για όλους. Με τον τρόπο αυτόν, δημιουργούνται νέες φόρμες κοινωνικοποίησης και «ζωής από κοινού» (life-in-common) (Stavridis, 2016, 2).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα δημόσιου χώρου που μετατράπηκε σε κοινό αποτελεί η πλατεία Συντάγματος, στην Αθήνα, όπου το 2011 συγκεντρώθηκαν πολίτες με σκοπό την έκφραση των πολιτικών τους απόψεων και τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους (Harvey, 2013, 147). Όσοι συμμετείχαν στο επονομαζόμενο «Κίνημα των Αγανακτισμένων» αυτοοργανώθηκαν και δημιούργησαν μια καθημερινότητα με συγκεκριμένες δραστηριότητες και δράσεις (Παπαπαύλου, 2015, 15). Η μετατροπή της πλατείας σε κοινό ήταν, όπως έγινε φανερό, πρόσκαιρη, αφού τελικά το Κράτος, ως διαχειριστής της πλατείας, διέταξε την εκκένωσή της.

Πρωτοβουλίες πολιτών για την υπεράσπιση της πολιτιστικής κληρονομιάς

Η σύνδεση της αστικής ανάπλασης με όρους οικονομικούς, στο όνομα της ανάπτυξης και της προόδου οδηγεί, συχνά, στην κινητοποίηση των κατοίκων της πόλης για την υπεράσπιση της περιοχής τους και την επιδίωξη καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Ένα από τα σημεία άσκησης πίεσης είναι και η ιστορία της κάθε περιοχής, σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην πόλη,

επιδιώκοντας και, κάποτε, επιτυγχάνοντας να γίνουν μέρος της μεταμόρφωσης της αστικής πολιτιστικής ζωής (Alcayaga, 2017, 84). Σύμφωνα με τους Jones, Mozaffari και Jasper, η ερμηνεία του όρου 'heritage' περιλαμβάνει εκτός από τη χρήση του παρελθόντος στο παρόν, μία κοινωνική διαδικασία κι έναν σχεσιακό διάλογο, μετατοπίζοντας τον όρο στο περιεχόμενο (context) του χρόνου, των ανθρώπων και του τόπου και υποδηλώνοντας, έτσι, την αυξανόμενη σημασία του ρόλου οργανωμένων ομάδων και συλλογικών ταυτοτήτων στη δημιουργία της κληρονομιάς (Jones, Mozaffari & Jasper, 2017, 1). Η πολιτιστική κληρονομιά, ανεξάρτητα από την επίσημη ιστορία της πόλης και τις επιλογές των θεσμικών φορέων για τη διατήρησή της, μετατρέπεται σε πεδίο πολιτικών διεκδικήσεων, ενδυναμώνοντας την ταυτότητα σε συνάρτηση με τον τόπο (Alcayaga, 2017, 86).

Τα 'πολιτιστικά δικαιώματα' είναι ανθρώπινα δικαιώματα που στοχεύουν στη διασφάλιση πρόσβασης και απόλαυσης της πολιτιστικής κληρονομιάς και των επί μέρους στοιχείων της σε συνθήκες ισότητας, ανθρώπινης αξιοπρέπειας και χωρίς διακρίσεις⁸, και περιλαμβάνονται στη Διακήρυξη του Φράιμπουργκ (2007)⁹. Όπως επισημαίνουν, όμως, οι Fouseki και Shehade, μέσα από το παράδειγμα υπεράσπισης των κτιρίων στην περιοχή του Μακρυγιάννη από κατοίκους και συλλογικότητες (βλ. παρακάτω), ο ορισμός των πολιτιστικών δικαιωμάτων αποδεικνύεται συχνά ελλιπής, αφού είναι δυνατό να έρθουν σε σύγκρουση με άλλα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως, στην περίπτωση μελέτης τους, με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία (Fouseki & Shehade, 2017, 146).

Η κληρονομιά μιας κοινότητας ή ενός τόπου είναι προσωρινή και εύθραυστη και το μέλλον της, σε περίπτωση διακύβευσης, εξαρτάται από την ικανότητα των ανθρώπων να οργανώνονται και να αντιδρούν (Waterton, Watson & Silverman, 2017, 4). Με τον όρο 'πολιτιστικός ακτιβισμός' ορίζονται, κατά κύριο λόγο, οι προσπάθειες πολιτών για τη σωτηρία και προστασία της απειλούμενης με καταστροφή πολιτιστικής κληρονομιάς (Fouseki & Shehade, 2017, 139). Σε αυτήν περιλαμβάνονται τόσο τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος όσο και η διαρκώς εξελισσόμενη πολιτιστική διαδικασία που διαμορφώνεται σε έναν τόπο και ανάμεσα στους ανθρώπους του (Jones, Mozaffari & Jasper, 2017, 1, 2). Η πολιτιστική κληρονομιά έχει τη

⁸ <https://culturalrights.net/en/principal.php?c=1> (τελευταία προσπέλαση 1/2/2019)

⁹ <https://culturalrights.net/en/documentos.php?c=14&p=161> (τελευταία προσπέλαση 1/2/2019)

δύναμη να αναδιαμορφώνει το (αστικό) τοπίο και να προσδίδει επιπλέον αξίες σε ομάδες ανθρώπων που σχετίζονται με αυτήν (Macdonald, 2013, 18). Οι πολίτες που υπερασπίζονται την πολιτιστική κληρονομιά θέτουν συγκεκριμένα αιτήματα, αναζητούν στρατηγικές επίτευξης των στόχων τους, επιδιώκουν την αναγνώριση του αγώνα τους από τους άλλους και προσπαθούν να εμπλέξουν επιπλέον κόσμο σε αυτόν, όπως ακριβώς συμβαίνει εν γένει με τα κοινωνικά κινήματα (Jones, Mozaffari & Jasper, 2017, 6).

Ενδεικτικά παραδείγματα πολιτιστικού ακτιβισμού αποτελούν η προσπάθεια ακύρωσης της κατασκευής του φράγματος Sivand, στο Ιράν, σε μικρή απόσταση από τις αρχαιότητες στις Πασαργάδες, πρωτεύουσας των Αχαιμενιδών (Jones, Mozaffari & Jasper, 2017), η αντίσταση των κατοίκων στο Σαντιάγο της Χιλής στη μετατροπή των ιστορικών γειτονιών τους σε οικισμούς με προδιαγραφές του καπιταλιστικού αστικού σχεδιασμού (Alcayaga, 2017) και η κινητοποίηση και αντίδραση ομάδας πολιτών στην Αθήνα ενάντια στην κατεδάφιση των προσφυγικών πολυκατοικιών επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας (βλ. παρακάτω). Στην κατηγορία του πολιτιστικού ακτιβισμού εντάσσονται, επιπλέον, οι προσπάθειες ομάδων πολιτών για δημιουργία αρχείων, με συγκέντρωση φωτογραφικού και άλλου πληροφοριακού υλικού, ως ενέργεια κινηματικού χαρακτήρα που εμπλέκεται με και προωθεί το παρελθόν (Fouseki & Shehade, 2017, 140).

Τέλος, η αναγνώριση καταλοίπων ή τόπων που συνδέονται με το παρελθόν ως αξιόλογων για διατήρηση από μία κοινότητα πολιτών και η άσκηση πίεσης για την ανάλογη θεσμική αναγνώρισή της ή και όχι, οδηγεί στη λειτουργία ιδιότυπων μουσειοποιητικών μηχανισμών ή 'heritagizing actions' (Waterton, Watson & Silverman, 2017, 3) «από τα κάτω». Οι ομάδες πολιτών, λαμβάνοντας άτυπα και ιδιότυπα τον ρόλο των επίσημων φορέων διαχείρισης, επιλέγουν σημεία της πόλης με πολιτιστική αξία, σύμφωνα με τα δικά τους κριτήρια, και τα αναδεικνύουν μέσα από τις ενέργειές τους, συχνά με συνοδό αίτημα την ανάληψη φροντίδας για αυτά από την πολιτεία. Η επιλογή των τόπων αυτών εξαρτάται από τις μνημονικές κοινότητες της πόλης που ενεργοποιούνται κάθε φορά και αποτελούν μέρος της κυρίαρχης μνήμης, που δεν ταυτίζεται πάντα με τη δημόσια, τη μνήμη, δηλαδή, που δημιουργείται με δημόσιες πράξεις, τελετές, μνημεία, κ.λπ. (Λιάκος, 2017, 37, 39).

Ενδεικτικό παράδειγμα δημόσιας μνήμης αποτελεί το Ground Zero, στη Νέα Υόρκη, όπου αμέσως μετά την πτώση των δίδυμων πύργων, η πολιτεία έσπευσε να οργανώσει την έκφραση του συλλογικού πένθους με μουσειακούς όρους, εντάσσοντας το τρομοκρατικό χτύπημα στη δημόσια μνήμη με τη δημιουργία μνημείου στον τόπο της επίθεσης και την τέλεση επετειακών εκδηλώσεων στη μνήμη των θυμάτων, μετατρέποντας, παράλληλα, έναν ιδιωτικό χώρο σε δημόσιο. Αντίθετα, το παράδειγμα του σημείου όπου δολοφονήθηκε ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος, στη διασταύρωση των οδών Τζαβέλα και Μεσολογγίου, στα Εξάρχεια, μουσειοποιήθηκε με πρωτοβουλία των πολιτών (Χουρμουζιάδη, 2017, 219), μετατρέποντας τον δημόσιο χώρο σε κατεστραμμένο δημόσιο χώρο, με την αφαίρεση της ζωής ενός εφήβου από χέρι εκπρόσωπου κρατικού οργάνου να εγγράφεται διαφορετικά στη συλλογική μνήμη σημαντικής μερίδας, τουλάχιστον, των Ελλήνων. Αυτή η πράξη μουσειοποίησης «από τα κάτω» έρχεται σε αντιδιαστολή με την τοποθέτηση μικρογραφικής εκκλησίας στο σημείο ενός τροχαίου δυστυχήματος από τους συγγενείς του θανόντος, με το γεγονός να εγγράφεται στην στενή, οικογενειακή μνήμη των δικών του και τον χώρο να μετατρέπεται από δημόσιος σε ιδιωτικό, μέσα από το εθιμικό δίκαιο.

Πρωτοβουλίες πολιτών, δημόσιος χώρος και πολιτιστική κληρονομιά στην Ελλάδα

Κατά τη διάρκεια της έρευνας διαπιστώθηκε πως, τις τελευταίες δύο, περίπου, δεκαετίες, έχουν εμφανιστεί πολυάριθμες εθελοντικές ομάδες ανθρώπων που οργανώνουν δράσεις στον αστικό χώρο, σε διαφορετικές πόλεις της Ελλάδος. Η δραστηριότητα τέτοιων ομάδων καταγράφεται πιο δυναμικά από το 2008 και εξής, αφού, δηλαδή, εκδηλώθηκε ξεκάθαρα η οικονομική κρίση που προετοιμαζόταν σταδιακά τα προηγούμενα χρόνια, και εντάσσεται στο ευρύτερο, παγκόσμιο πλαίσιο κινήσεων και κινημάτων πολιτών που δραστηριοποιούνται στον αστικό χώρο. Κοινό τόπο αυτών (σε κάποιες περιπτώσεις και αποκλειστικό) αποτελεί το ενδιαφέρον των κατοίκων για τη διάσωση και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς συγκεκριμένων τόπων, τόσο σε επίπεδο μεμονωμένων οικοδομημάτων όσο και σε επίπεδο ευρύτερου αστικού χώρου. Ο χαρακτήρας των δράσεων εκτείνεται από απλό ψυχαγωγικό μέχρι ακτιβιστικό, στοιχείο που καθορίζει τη χρονική διάρκεια

και το περιεχόμενό τους, και οδηγεί στην ανάπτυξη διαφορετικών μορφών μουσειοποιητικών μηχανισμών «από τα κάτω».

Αρχικά, ενδεικτικά αναφέρεται το **Open House**, δράση που λαμβάνει χώρα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, από το 2012. Φορέας διοργάνωσης είναι η Open House Greece, μία Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία με σκοπό την προώθηση και προβολή της αρχιτεκτονικής και του πολιτισμού σε Ελλάδα και εξωτερικό. Πιο συγκεκριμένα, στην ιστοσελίδα τους αναφέρεται ότι: «Το Open House είναι ένας από τους σημαντικότερους διεθνείς θεσμούς για την ανάδειξη και

Εικ. 1 Στιγμιότυπο από δράση του Open House.

προώθηση της αρχιτεκτονικής. Η ιδέα ξεκίνησε από το Λονδίνο το 1992 και μέχρι σήμερα διαδόθηκε σε πολλές πόλεις ανά την υφήλιο αποκτώντας συστηματικούς επισκέπτες και υποστηρικτές. Η δράση Open House προσκαλεί το ευρύ κοινό να εξερευνήσει και να κατανοήσει την αξία της αρχιτεκτονικής και του δομημένου περιβάλλοντος. Κάθε χρόνο για ένα Σαββατοκύριακο δημόσια και ιδιωτικά κτίρια ανοίγουν τις πύλες τους στο κοινό δωρεάν και η πόλη μετατρέπεται σε ένα μεγάλο μουσείο, με εκθέματα τα ίδια της τα κτίρια και την αρχιτεκτονική της»¹⁰.

Εικ. 2 Επίσκεψη σε αρχοντικό στο πλαίσιο δράσης του Open Lesvos.

Η δράση του Open House ενέπνευσε και μία ομάδα πολιτών της Λέσβου που θέλησαν να μεταφέρουν την ιδέα στο νησί της Σαπφούς με τη δημιουργία, το 2017, του **Open Lesvos**. Σύμφωνα με το ιστολόγιο της ομάδας «Το «Open Lesvos» είναι μια εθελοντική δράση που δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους & τους επισκέπτες της Λέσβου να επισκεφθούν αξιόλογα κτίρια του νησιού μας, να ξεναγηθούν δωρεάν μέσα σε αυτά από επαγγελματίες ξεναγούς, να εκτιμήσουν την

¹⁰ <http://www.openhouseathens.gr/oha/> (τελευταία προσπέλαση 21/12/2018). Ο τονισμός με πλάγια γράμματα είναι της γράφουσας.

αρχιτεκτονική τους αξία, να μάθουν την ιστορία τους και τελικά να αγαπήσουν και να προστατεύσουν την πλούσια αρχιτεκτονική μας κληρονομιά»¹¹. Φορέας διοργάνωσης της δράσης είναι «Η ΙΔΕΑ είναι μια ομάδα, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που σχεδιάζει, υλοποιεί και συμμετέχει σε δράσεις, που έχουν σαν στόχο την **διάδοση καινοτόμων ιδεών, την συνδιαμόρφωση και ανάδειξη της πολιτιστικής ταυτότητας της Λέσβου και την βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων και των επισκεπτών της**»¹². Εκτός από τις οργανωμένες επισκέψεις σε επιλεγμένα κτίρια, στους μελλοντικούς στόχους της ομάδας είναι και ο εντοπισμός και η καταγραφή ιδιωτικών και δημόσιων κτιρίων του νησιού, με ενδιαφέροντα μορφολογικά χαρακτηριστικά και η δημιουργία βάσης δεδομένων¹³.

Πιο ενεργητική στάση απέναντι στην πόλη έχει η ομάδα των Atenistas, που έκανε την εμφάνισή της, στην Αθήνα, το 2010. Σύμφωνα με τους συντονιστές της ομάδας, οι **Atenistas** είναι: «Μια ανοιχτή κοινότητα πολιτών της Αθήνας που αγαπάνε την πόλη τους και θεωρούν ότι η Αθήνα όχι μόνο δεν είναι μια «τελειωμένη ιστορία» αλλά ένα πεδίο ευρηματικών και αποτελεσματικών δράσεων που θα μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε τις δυνατότητες βελτίωσης και ανάδειξής της»¹⁴. Η ομάδα έκανε από την αρχή αισθητή την παρουσία της στην πόλη, προκαλώντας συζητήσεις σε σχέση με το πιθανό πολιτικό της υπόβαθρο και τους ενδεχόμενους, κρυφούς σκοπούς της, αλλά και σχόλια ποικίλου περιεχομένου για το νόημα και την αξία των ενεργειών της¹⁵.

Εικ. 3 Περίπατος στα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας με την ομάδα των Atenistas.

Έπειτα από πέντε χρόνια συνεχούς δράσης, οι συμμετέχοντες έχουν χωριστεί σε τέσσερις υπο-ομάδες: α) Ομάδα Culture: Πολιτιστικές εκδηλώσεις με σκοπό την δημιουργία θετικών γεγονότων στην μνήμη των κατοίκων και των γειτονιών, β) Ομάδα Act: Επεμβάσεις,

¹¹ <http://www.openlesvos.gr/open-lesvos/> (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

¹² <http://idea2actions.gr/> (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

¹³ https://www.facebook.com/pg/OpenLesvos/posts/?ref=page_internal (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

¹⁴ <https://atenistas.org/poioi/> (τελευταία προσπέλαση 28/12/2018)

¹⁵ https://www.lifo.gr/print/urban_lab/76686 (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

εικαστικές και χρηστικές, σε προβληματικά σημεία, μετατροπή τους σε σημεία πρασίνου και χρήσης απ'τους κατοίκους, γ) Ομάδα Plus: Κοινωνικές δράσεις ενίσχυσης αδύναμων κοινωνικών ομάδων, καθώς και επικοινωνία με φορείς για επίλυση προβλημάτων, ανάδειξη και δημοσιοποίησή τους, και δ) Ομάδα Polis: Ανάδειξη της ιστορίας της πόλης μέσω ξεναγήσεων, σημάτων και έκδοσης οδηγιών». Μέσα από τις δράσεις της ομάδας, οι συμμετέχοντες έρχονται σε επαφή με την ιστορία της Αθήνας, περιηγούνται σε περιοχές με πλούσιο πολιτιστικό στοιχείο, συχνά εκτός τουριστικού χάρτη, και συμμετέχουν ενεργά σε παρεμβάσεις που στόχο έχουν την αποκατάσταση και βελτίωση του αστικού, δημόσιου χώρου και, ως εκ τούτου, των συνθηκών διαβίωσης στις περιοχές παρέμβασης.

Εικ. 4 Η «Μικρή Πολυκατοικία» του Βασ. Κουρεμένου, ένα από τα κτίρια που απειλήθηκαν με κατεδάφιση εν όψει της ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ακροπόλεως.

Στην κατηγορία πια του πολιτιστικού ακτιβισμού εντάσσονται οι παλαιότερες αντιδράσεις πολιτών στην σχεδιαζόμενη **κατεδάφιση των κτιρίων στην περιοχή Μακρυγιάννη**, προκειμένου να οικοδομηθεί το Νέο Μουσείο Ακροπόλεως (NAM) (Fouseki & Shehade, 2017). Στον σχεδιασμό του NAM, κτιρίου που προοριζόταν για να στεγάσει και να προστατεύσει επίσης κατάλοιπα πολιτιστικής κληρονομιάς, περιλαμβανόταν και η κατεδάφιση κτιρίων, μεταξύ αυτών και διατηρητέων, και η απομάκρυνση περισσότερο από εκατό οικογενειών που διέμεναν σε αυτά. Οι κάτοικοι της περιοχής του Μακρυγιάννη χρησιμοποίησαν αυθόρμητα την ατομική και τη συλλογική τους μνήμη για να δημιουργήσουν το αίσθημα του ανήκειν και την έννοια της αφοσίωσης στον περιβάλλοντα χώρο. Οι αδιάκοπες και δυναμικές αντιδράσεις των κατοίκων, του Συλλόγου Ελλήνων Αρχιτεκτόνων και άλλων σωματείων και μη κυβερνητικών οργανώσεων οδήγησαν σε ακύρωση και τροποποίηση των αρχικών αποφάσεων, οδηγώντας στη διάσωση ορισμένων κτιρίων και, συνεπώς, της παρουσίας και της μνήμης των κατοίκων τους, αλλά και της πολιτιστικής κληρονομιάς του συνόλου.

Στην ίδια κατηγορία ακτιβισμού ανήκει και η κινητοποίηση για τη διάσωση και κήρυξη των **Προσφυγικών της λεωφόρου Αλεξάνδρας** και πάλι στην Αθήνα. Τα κτίρια που ανηγέρθησαν το 1934-35, σε σχέδια των Κίμωνα Λάσκαρη και Δημήτρη Κυριακού, για να

στεγάσουν πρόσφυγες του '22, αφέθηκαν έρμια στο πέρασμα των χρόνων, τις επιπτώσεις του πολέμου και των Δεκεμβριανών και τις υποσχέσεις της Πολιτείας για ανακαίνιση και

Εικ. 5 Προσφυγική πολυκατοικία επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας.

διαμόρφωση χώρου πρασίνου στο περιβάλλον τμήμα τους. Οι ένοικοι των πολυκατοικιών δαιμονοποιήθηκαν εκ νέου στα τέλη του 1990, με τη διαφορετικότητα να ταυτίζεται με τη φτώχεια και την κοινωνική περιθωριοποίηση, ενώ υπήρξαν μεγάλες πιέσεις για να εγκριθεί η κατεδάφιση των κτιρίων.

Στην πρόθεση αυτή αντιστάθηκε σθεναρά, στις αρχές του 2000, μία ομάδα κατοίκων και μαζί με αυτούς καθηγητές του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ε.Μ.Π.) και εθελοντικές και περιβαλλοντικές οργανώσεις, μέσα από δημόσιες συζητήσεις, εκθέσεις και εκδηλώσεις, που έλαβαν χώρα μέσα και γύρω από τα Προσφυγικά. Κατά την περίοδο προετοιμασίας για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, έπειτα από ισχυρές πιέσεις της κυβέρνησης, το Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων αποφασίζει αρχικά την κήρυξη μόλις δύο εκ των οκτώ κτηρίων, κρίνοντας πως είναι αρκετά ως δείγμα κατοικιών του Μοντέρνου Κινήματος, ενώ αργότερα επεκτείνει την κήρυξη στο σύνολο των κτιρίων.

Τελευταία πρόταση υπό συζήτηση ήταν η χρήση τους για κάλυψη και πάλι στεγαστικών αναγκών των εναπομείναντων ιδιοκτητών, αλλά και συγγενών ασθενών του παρακείμενου Γενικού Αντικαρκινικού-Ογκολογικού Νοσοκομείου «Άγιος Σάββας»¹⁶. Η μελέτη αποκατάστασης που προβλέπει επιπλέον τη στέγαση έκθεσης για τη Μικρασιατική μνήμη εγκρίθηκε, στα τέλη του Ιανουαρίου 2019, από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟΑ: «Έχουμε κάθε λόγο να το γιορτάσουμε! Το συγκρότημα σώθηκε από την κατεδάφιση και στη συνέχεια από την πώληση μέσω του ΤΑΙΠΕΔ, χάρη στις πολύχρονες κινητοποιήσεις πολιτών, συλλόγων, φοιτητών και καθηγητών του ΕΜΠ»¹⁷.

¹⁶ <http://www.efsyn.gr/arthro/heiroyrgikes-anaplasteis> (τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)

¹⁷ <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2309362352466030&set=a.115107135224907&type=3&theater> (τελευταία προσπέλαση 1/2/2019)

Την αντίδρασή της στη μεταφορά των ΚΤΕΛ στον παλιό Γαλλικό Σταθμό της Αλεξανδρούπολης εκφράζει και η ομάδα των **Φίλων Γαλλικού Σταθμού Αλεξανδρούπολης**, που συστάθηκε μόλις τον Νοέμβρη του 2018. Όπως αναφέρεται στο προφίλ της ομάδας στο Facebook «Επιθυμούμε να προστατευτούν και να αναδειχθούν οι εναπομείνουσες υποδομές του σιδηρόδρομου, που αποτέλεσε την αφετηρία της χωρικής οργάνωσης της πόλης στη γέννησή της, καθόρισε τη διαδρομή της, διαμόρφωσε την κοινωνία της, έβαλε θεμέλια στην οικονομία, την πολιτική, την ιδεολογία... Το «ποιοι» είμαστε εμείς είναι επίσης ξεκάθαρο. Εμείς που αναπνεύσαμε βοριάδες-θρακιάδες, που ισορροπήσαμε επικίνδυνα στις ράγες του τρένου, που συνοικήσαμε με σταθμούς και συρμούς, που κατάπιαμε την ηδονική ανάσα των μουτζούρηδων, που ταξιδέψαμε εκατοντάδες ταξίδια με μια ΤΑΧΕΙΑ ή μια ΟΤΟΜΟΤΡΙΣ... Πεισματάρηδες πιστοί στο ήθος της μνήμης, σε μια αποστολή, μια στράτευση που στέκει απέναντι στο εμπόριο τζίρων με υποσχητικές που καθοδηγούνται από τη λήθη. Εμείς που αγαπάμε την Αλεξανδρούπολη, μια πόλη με ιστορία και διακριτή ταυτότητα!»¹⁸. Η άμεση ανταπόκριση του κόσμου στο κάλεσμα της ομάδας οδήγησε γρήγορα τους επικεφαλής στη διοργάνωση δράσεων που ενέπλεκαν άμεσα τους κατοίκους της πόλης, μέσα από εργαστήριο καταγραφής προφορικών μαρτυριών, σε συνεργασία με την Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Αλεξανδρούπολης, και ιστορικό περίπατο, με ξεναγούς τους ίδιους τους εργαζόμενους στον σιδηρόδρομο¹⁹.

Εικ. 6 Ο Γαλλικός Σταθμός Αλεξανδρούπολης

¹⁸ <https://www.facebook.com/groups/365572170656038/about/> (τελευταία προσπέλαση 28/1/2019)

¹⁹

<http://www.gnomionline.gr/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%80%CE%AC%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%AC%CF%83%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%BE%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%BF/> (τελευταία προσπέλαση 28/1/2019)

Η **MONUMENTA**²⁰ είναι αστική εταιρεία, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς Ελλάδας και Κύπρου. Ιδρύθηκε το 2006, από μικρή ομάδα αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, και αρχικά εξέδιδε ηλεκτρονικό περιοδικό ως αντίδραση στη συνεχή καταστροφή του φυσικού και αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος (μεταξύ άλλων, έχουν εκδοθεί τεύχη με θέμα τον αστικό χώρο και το αστικό

Εικ. 7 Λογότυπο της δράσης της Monumenta «Πράτουμε για τα μνημεία».

πράσινο, τα βιομηχανικά κατάλοιπα και το τοπίο). Από την αρχή, η ομάδα υιοθέτησε και έντονα ακτιβιστικό ρόλο με παρεμβάσεις σε θεσμικούς φορείς (ΥΠΠΟ, ΥΠΕΚΑ, ΣτΕ, Δήμους) σε περιπτώσεις απειλής καταστροφής κτιρίων και κτιριακών συγκροτημάτων, με ίδια πρωτοβουλία ή ενισχύοντας την προσπάθεια άλλων ομάδων πολιτών. Συνάμα, ξεκίνησε να αναπτύσσει επαφή και διάλογο με το κοινό, μέσα από ανοιχτές συζητήσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, κύκλους εργαστηρίων φωτογραφίας, ομιλίες και θεματικούς περιπάτους, με στόχο τη γνωριμία με την αρχιτεκτονική και φυσική κληρονομιά και την ευαισθητοποίηση του κόσμου απέναντί της και, όποτε κρίνεται απαραίτητο, την υπεράσπισή της. Τέλος, από το 2013, υλοποιεί συστηματικό πρόγραμμα καταγραφής της αρχιτεκτονικής της Αθήνας (1830-1940), με στόχο τη μελέτη, την προστασία και την ανάδειξή της, πρόγραμμα που, αργότερα, επεκτάθηκε σε Θεσσαλονίκη, Καλαμάτα και Σκιάθο, λόγω ενδιαφέροντος που εξεδήλωσαν κάτοικοι των αντίστοιχων περιοχών²¹. Για τις ανάγκες του προγράμματος έχει δημιουργηθεί βάση δεδομένων, με απώτερο στόχο να αποδοθεί στο κοινό, δίνοντας τη δυνατότητα για ελεύθερη πρόσβαση σε κάθε ενδιαφερόμενο.

²⁰ http://monumenta.org/article_list.php?IssueID=2&lang=gr&CategoryID=1 (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

²¹ <http://monumenta.org/article.php?IssueID=4&perm=1&ArticleID=1061&CategoryID=20&lang=gr> (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

Ξεχωριστή κατηγορία δράσεων πολιτιστικού ακτιβισμού αποτελούν οι ομάδες πολιτών που αντιστέκονται στην καταστροφή, ιδιωτικοποίηση και περίφραξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, δεδομένου ότι πρόκειται για το μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς με το πιο αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο στη χώρα. Ενδεικτικά, αναφέρεται η περίπτωση του αγώνα της

Εικ. 8 Απόσπασμα δημοσιεύματος της Εφημερίδας των Συντακτών για την υπόθεση του ιερού της Αγροτέρας Αρτέμιδος.

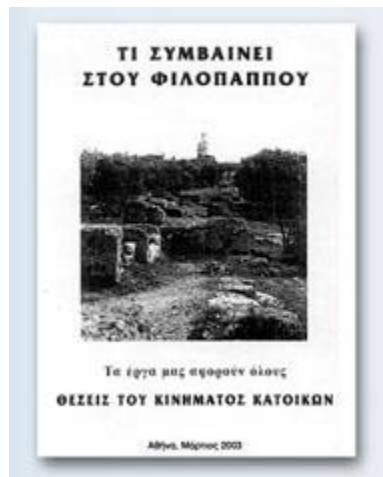
Πρωτοβουλίας Κατοίκων Μετς, για τη **σωτηρία του ιερού της Αγροτέρας Αρτέμιδος**²², κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου από το 1964, που από το στάδιο της εκκρεμούς απαλλοτρίωσης από το 1964, κατέληξε, το 2018, να δοθεί προς οικοδόμηση υπό όρους κι ενώ δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου. Κάτοικοι και συλλογικότητες της πόλης αγωνίζονται ήδη από το 1995, επί Υπουργίας Θ. Μικρούτσικου, ενάντια σε κάθε επιλογή κι απόφαση που φέρνει ένα βήμα πιο κοντα στην

καταστροφή των σωζόμενων καταλοίπων και την οικοδόμηση του χώρου. Η Πρωτοβουλία Κατοίκων Μετς, μαζί και με άλλες συλλογικότητες που αντιδρούν στις αποφάσεις του ΥΠΠΟ, παρακολουθούν στενά τις διαδικασίες, χρησιμοποιούν τη γραφειοκρατία για να συγκεντρώσουν υπογεγραμμένες απαντήσεις και να τις χρησιμοποιήσουν με στόχο την ανατροπή των σχεδιαζόμενων ενεργειών. Συνάμα, μέσα από εικαστικές ενέργειες, εκπαιδευτικές δράσεις και επισκέψεις στον χώρο επιδιώκουν να κινητοποιήσουν επιπλέον

²² <https://www.artemisagrotera.org/default.asp> (τελευταία προσπέλαση 31/1/2019)

κόσμο και να συγκεντρώσουν όσο γίνεται περισσότερες υπογραφές υπέρ του ιερού, ως μέσο πίεσης για τη διατήρησή του.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η **Λαϊκή Συνέλευση Κατοίκων για το λόφο του Φιλοπάππου**²³, που συστάθηκε το 2003, εν όψει της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων,

Εικ. 9 Μπροσούρα με λεπτομέρειες του έργου ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων και τις θέσεις της ομάδας πολιτών, που κυκλοφόρησε το 2003.

αφενός λόγω της αύξησης της κυκλοφορίας στα στενά της περιοχής μετά την πεζοδρόμηση της Διονυσίου Αρεοπαγίτου, με την συνεπαγόμενη αύξηση του θορύβου και της επιβάρυνσης της ατμόσφαιρας, και αφετέρου, λόγω της απόφασης για τοποθέτηση περίφραξης στον λόφο του Φιλοπάππου. Οι κάτοικοι της περιοχής συσπειρώθηκαν, αφαίρεσαν τα πρώτα κάγκελα που τοποθέτησε η εργολήπτρια εταιρεία και ζήτησαν από το ΥΠΠΟ να μεριμνήσει για μια σειρά απαραίτητων ενεργειών στην περιοχή, όπως την αντικατάσταση του αρδευτικού συστήματος, τη μέριμνα για φροντίδα του πρασίνου, την τοποθέτηση συστημάτων πυρόσβεσης και την πρόσληψη φυλακτικού προσωπικού για την προστασία των αρχαιολογικών καταλοίπων και του τοπίου τους. Σε φυλλάδιο που εξέδωσαν στην αρχή των κινητοποιήσεών τους σημειώνουν: «Η αυτοοργάνωσή μας μέσα από τις Λαϊκές Συνελεύσεις και ανοιχτές επιτροπές, με άμεση δημοκρατία είναι εγγύηση ότι αυτό το κίνημα δε θα χειραγωγηθεί, δε θα εξυπηρετήσει πολιτικά συμφέροντα και θα επεκταθεί. Πριν τις 3 Νοέμβρη ξέραμε πως κανένας δε ζητούσε τη γνώμη μας για τίποτα. Τώρα πια ξέρουμε, τίποτα δεν είναι το ίδιο, ξέρουμε ότι έχουμε τη δύναμη να επιβάλλουμε τη συλλογική θέλησή μας για τα ζητήματα που μας αφορούν»²⁴. Σήμερα, 16 χρόνια μετά την έναρξη των κινητοποιήσεών τους και μετά την πρόσφατη δολοφονία ενός νεαρού άντρα στον λόφο, κατά τη διάρκεια ληστείας, σύμφωνα με το ιστολόγιο της ομάδας, το ΥΠΠΟ επανέρχεται στο θέμα της περίφραξης και της μετατροπής του λόφου σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο με εισιτήριο και η Κίνηση Πολιτών για τον λόφο του Φιλοπάππου ετοιμάζεται για νέα κινητοποίηση²⁵.

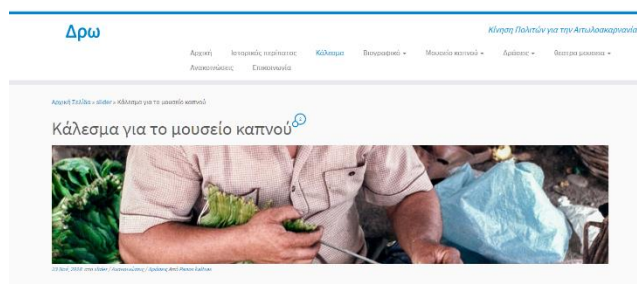
²³ <https://filopappou.wordpress.com/about/> (τελευταία προσπέλαση 30/1/2019)

²⁴ https://filopappou.files.wordpress.com/2009/08/katoikoi_gia_filopap.pdf (τελευταία προσπέλαση 30/1/2019)

²⁵ <https://filopappou.wordpress.com/> (τελευταία προσπέλαση 30/1/2019)

Τέλος, ομάδες πολιτών με ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική και πολιτιστική κληρονομιά αναλαμβάνουν τον ρόλο του ειδικού, εκεί που εντοπίζουν κενά, συγκεντρώνοντας συστηματικά πληροφοριακό υλικό, με στόχο τη δημιουργία αρχείου και την απόδοσή του στο κοινό, ανεξαρτήτως από το όποιο αντίστοιχο έργο των θεσμικών φορέων και τις προτεραιότητές τους βάσει νομοθεσίας, διαδικασία που για κάποιες από τις παραπάνω ομάδες αποτελεί μέρος της ευρύτερης δράσης τους.

Για παράδειγμα, η **Κίνηση Πολιτών για την Αιτωλοακαρνανία «Δρω»**²⁶ συστάθηκε «για τη στήριξη και τη δυναμική προώθηση κάθε ουσιαστικής αναπτυξιακής πρότασης που θα βασίζεται στο ιστορικό, πολιτιστικό και φυσικό κεφάλαιο του Νομού μας». Μεταξύ άλλων, η ομάδα απευθύνει ανοιχτό κάλεσμα σε κάθε ενδιαφερόμενο ώστε να συγκεντρωθεί πληροφοριακό και φωτογραφικό υλικό που να σχετίζεται με την καλλιέργεια και την εμπορία καπνού στην περιοχή του Αγρινίου, με στόχο την άσκηση πίεσης στους ιθύνοντες για την ίδρυση Μουσείου Καπνού: «Η προσπάθεια αυτή έρχεται ως φυσική συνέχεια του *αυξανόμενου ενδιαφέροντος της τοπικής κοινωνίας για την ανάδειξη του –τόσο παραμελημένου-καπνικού παρελθόντος της πόλης και φιλοδοξεί να λειτουργήσει σε συνέργεια με συναφείς πρωτοβουλίες συλλογικότητας, φορέων και προσώπων που θεωρούν ότι έχει φτάσει η στιγμή να γίνουν επιτέλους ουσιαστικές κινήσεις για τη δημιουργία ενός μουσείου που θα αποτυπώνει την ιδιαίτερη ταυτότητα της πόλης*²⁷».

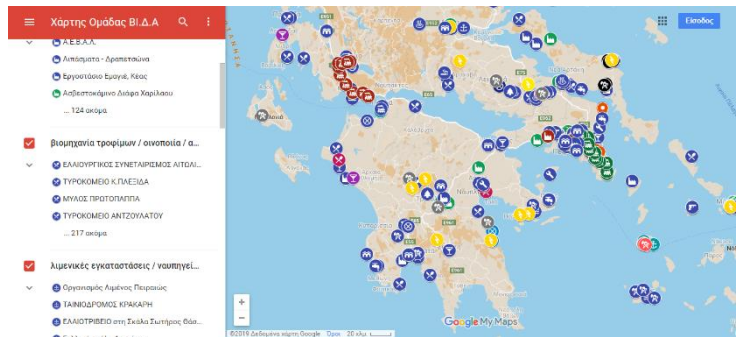

Εικ. 10 Κάλεσμα για το μουσείο καπνού στην ιστοσελίδα της κίνησης πολιτών «Δρω».

²⁶ <https://drw.gr/bio/> (τελευταία προσπέλαση 28/1/2019)

²⁷ Η επισήμανση με πλάγια γράμματα είναι της γράφουσας.

Πληροφοριακό υλικό για τη βιομηχανική κληρονομιά της Ελλάδος καλεί τους φίλους της να συγκεντρώνουν και η ομάδα του Facebook «**Βιομηχανική Αρχαιολογία**»²⁸. Η ομάδα προέκυψε από τους συμμετέχοντες στα μαθήματα του θεματικού πεδίου Βιομηχανικής Κληρονομιάς, του προγράμματος «Ακαδημία Πλάτωνος-Οι Δρόμοι της Γνώσης». Ο μεγάλος αριθμός και το ενδιαφέρον των ατόμων που προσέλκυσε η ομάδα οδήγησε στη δημιουργία του

Εικ. 11 Λεπομέρεια του χάρτη καταγραφής της βιομηχανικής κληρονομιάς από το ιστολόγιο «Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής».

ιστολόγιου «Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής», με βάση δεδομένων για τη συγκέντρωση δελτίων με πληροφοριακό υλικό. Σύμφωνα με τη διαχειριστική ομάδα: «Αυτός ο ιστότοπος ελπίζουμε ότι θα συνεισφέρει θετικά στην έρευνα και στην ενεργοποίηση προς κάθε κατεύθυνση, της ανάγκης διάσωσης και αποκατάστασης των βιομηχανικών μνημείων. Είναι προφανές ότι η προσπάθεια αυτή δε σταματά στην απλή καταγραφή και ανάδειξη των μνημείων αυτών, αλλά εντάσσεται στη συνολική προσπάθεια διάσωσης της μνήμης των επαγγελματιών, των δραστηριοτήτων που εξαφανίστηκαν, καθώς και στην ιστορική καταγραφή του κάθε βιομηχανικού χώρου, συνεισφέροντας έτσι στην ευρύτερη γνώση του τεχνικού πολιτισμού μας»²⁹.

Τα παραπάνω παραδείγματα αποτελούν μικρό και τυχαία συγκεντρωμένο δείγμα πρωτοβουλιών από τον χώρο της Ελλάδος, εκτός Ηρακλείου Κρήτης. Ως εκ τούτου, τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν είναι περιορισμένα, αφού, άλλωστε, μία περισσότερο πλήρης παρουσίαση και ανάλυσή τους υπερβαίνει τα όρια της θεματικής της παρούσας διπλωματικής. Παρ'όλα αυτά, μερικές πρώτες σκέψεις μπορούν να διατυπωθούν.

Αρχικά, λοιπόν, γίνεται κατανοητό πως η εμφάνιση πρωτοβουλιών για το δημόσιο χώρο και την πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί φαινόμενο που διασπείρεται σε σημαντικό μέρος της χώρας, με την περιφέρεια να παρουσιάζει παραδείγματα κυρίως από το 2010 και εξής. Οι

²⁸ <https://www.facebook.com/groups/411494725690017/> (τελευταία προσπέλαση 30/1/2019)

²⁹ <https://vida-omada.blogspot.com/p/blog-page.html> (τελευταία προσπέλαση 30/1/2019)

πρωτοβουλίες που καταγράφονται στην πρωτεύουσα πριν το 2010 έχουν περισσότερο ακτιβιστικό χαρακτήρα, με ενέργειες που επιζητούν την προσωποποιημένη συμμετοχή των πολιτών είτε με τη μορφή συλλογής υπογραφών είτε με τη μορφή επιτόπιας διαμαρτυρίας. Η δραστηριότητα των ομάδων αυτών δίνει συχνά την αίσθηση πως ατονεί, αλλά οι συμμετέχοντες παραμένουν σε εγρήγορση και είναι έτοιμοι για επανενεργοποίηση, ανάλογα με τις εξελίξεις. Στη συνέχεια, σημαντικό μερίδιο στον τρόπο δράσης των ομάδων καταλαμβάνει η δημιουργία αρχείου και βάσης δεδομένων, με τη συγκέντρωση υλικού από τους πολίτες, ειδικούς και μη, επιδιώκοντας να καλύψουν ένα κενό στον τρόπο επιλογής και λειτουργίας των επίσημων φορέων της χώρας που διαχειρίζονται την πολιτιστική κληρονομιά, με μεγαλύτερη έμφαση στο διάστημα από το 1830 κι εξής. Άλλωστε, η πρόσβαση στο υλικό αυτής της περιόδου είναι, μάλλον, πιο εύκολη, αφού η ισχύουσα νομοθεσία θέτει ιδιαίτερα αυστηρούς περιορισμούς για την κληρονομιά πριν την ίδρυση του Νέου Ελληνικού Κράτους. Τέλος, οι επιρροές που δέχονται γενικά οι ομάδες πολιτών από αντίστοιχες πρωτοβουλίες του εξωτερικού ως προς την επιλογή των δραστηριοτήτων τους ενισχύεται μέσα από τη διάχυση της πληροφορίας στον κόσμο του διαδικτύου και, φυσικά, τα κοινά σημεία ανάμεσα στη δομή, τον χαρακτήρα και τις επιδιώξεις των πρωτοβουλιών.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Πρωτοβουλίες πολιτών, δημόσιος χώρος και πολιτιστική κληρονομιά στο Ηράκλειο Κρήτης

Η παλιά πόλη του Ηρακλείου Κρήτης οριοθετείται από τα βενετσιάνικα τείχη, που δημιουργούν ένα σύνορο σύνδεσης και συνάμα διαχωρισμού ανάμεσα στην παλιά και στην καινούρια πόλη. Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου (στο εξής απλώς παλιά πόλη ή πόλη του Ηρακλείου) τοποθετούνται περί το 900 π.Χ. Η αδιάκοπη μετέπειτα κατοίκηση στην περιοχή δημιούργησε ένα παλίμψηστον που φτάνει μέχρι τις μέρες μας, εμπλουτίζοντας σταδιακά τον αστικό ιστό με κτίρια ποικίλων μορφολογικών χαρακτηριστικών, άμεσα συνδεδεμένων με το ιστορικό παρελθόν της πόλης.

Το 1936, είκοσι και πλέον χρόνια μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, δημοσιεύεται στο Φύλλο της Κυβέρνησης το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης, με παρεμβάσεις που αλλοιώνουν πλήρως τον χαρακτήρα του παλιού αστικού ιστού, που αποτελείτο κατά 80% από μικρά οικόπεδα. Ανεπανόρθωτες φθορές στα παλιά κτίρια προκαλούν ισχυροί σεισμοί που πλήττουν την περιοχή μέσα στο α' μισό του 20^{ου} αι., ενώ στην καταστροφή σημαντικού μέρους της αρχιτεκτονικής της πόλης συμβάλλουν οι βομβαρδισμοί την περίοδο της Κατοχής. Το 1965, έπειτα από αίτημα του Δήμου, η παλιά πόλη του Ηρακλείου κηρύσσεται αρχαιολογικός τόπος και συστήνεται τοπικό παράρτημα Εφορείας Αρχαιοτήτων (ΥΑ 6525/7-5-1965 - ΦΕΚ 360/Β/12-6-1965), ενώ με τροποποίηση της απόφασης αυτής, το 2012, η πόλη μετατρέπεται σε αρχαιολογικό χώρο (ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ38/22270/651/2-3-2012 Υ.Α. - ΦΕΚ 92τ. Α.Α.Π.Θ./27-3-2012). Το 1998 τίθεται σε ισχύ η αναστολή έκδοσης αδειών για νέες οικοδομές εντός της παλιάς πόλης, με στόχο τη σύνταξη νέας Μελέτης Παλιάς Πόλης, η οποία θα αντικαταστήσει το πολεοδομικό σχέδιο του '36, εξ αιτίας του οποίου η πόλη είχε χάσει πολύτιμα κατάλοιπα του παρελθόντος της. Η Προκαταρκτική Πρόταση Ανάπλασης εγκρίνεται από το ΥΠΕΧΩΔΕ, το 2002 (Υ.Α. 451/2002/Δ-89) και το 2003 το ΣτΕ γνωμοδοτεί υπέρ της άρσης της αναστολής έκδοσης νέων οικοδομικών αδειών στην πόλη. Παρά τις δεσμεύσεις των Δημοτικών Αρχών έκτοτε, ανεξαρτήτως παράταξης, η Μελέτη της Παλιάς Πόλης δεν έχει

ολοκληρωθεί με το πρόσχημα της γραφειοκρατίας, με αποτέλεσμα να εφαρμόζεται ακόμα το προβληματικό πολεοδομικό σχέδιο του '36 και ο κίνδυνος για την κληρονομιά της να παραμένει καθημερινός.³⁰

Ανάμεσα σε όλες αυτές τις αποφάσεις που λαμβάνονται για την πόλη (πλην των φυσικών φαινομένων), δίχως τη συμμετοχή των πολιτών, εμφανίζονται κατά διαστήματα φωνές κατοίκων που επισημαίνουν τους κινδύνους από την προβληματική αυτή εξέλιξη της πόλης, ενώ συχνά εκπρόσωποι του Αρχαιολογικού Μουσείου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αντιδρούν στην πρόθεση κατεδάφισης ιστορικών κτιρίων, όπως για παράδειγμα της βενετσιάνικης Λότζιας (σημερινό Δημαρχείο) ή ακόμα και των ίδιων των τειχών, άλλοτε καταφέροντας να ανατρέψουν τις σχεδιαζόμενες ενέργειες κι άλλοτε όχι.

Στις πρώτες καταγεγραμμένες αντιδράσεις κατοίκων και φορέων της πόλης, εν όψει της καταστροφής μνημείου, ανήκει η περίπτωση του Ναού του Σωτήρος, που κατελάμβανε τη θέση της σημερινής πλατείας Κορνάρου³¹. Κτίριο με γοθικά χαρακτηριστικά, λειτούργησε επί ενετοκρατίας ως καθολικό της Μονής των Αυγουστινιανών μοναχών, επί τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε τζαμί, το 1923 φιλοξένησε πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και κατόπιν στέγασε σχολεία της πόλης. Παρά το γεγονός ότι το 1947 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο με βασιλικό διάταγμα, επί Χούντας δόθηκε η εντολή για κατεδάφισή του με το επιχείρημα της ετοιμορροπίας. Αρμόδιοι φορείς και ειδικοί εκτελούν αυτοψίες στο κτίριο και συντάσσουν αναφορές στις οποίες τεκμηριώνεται ξεκάθαρα η στατική επάρκεια του οικοδομήματος και η απουσία κινδύνου για τους κατοίκους. Παρά ταύτα κι ενώ υπάρχουν επίσημες αντιδράσεις από επιφανείς επιστήμονες και πολυάριθμους πολίτες του Ηρακλείου, τα οικονομικά συμφέροντα και η αυταρχική στάση του Παττακού δίνουν, το 1970, την οριστική εντολή για κατεδάφιση του κτιρίου. Η αντικειμενική αξία των ιδιοκτησιών γύρω από την πλατεία που διαμορφώθηκε στη

³⁰ Πληροφορίες για ιστορικό σε

http://www.teetak.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=425:2008-11-20-09-55-43&catid=77:2008-11-18-08-46-37&Itemid=153 (τελευταία προσπέλαση 1/2/2019)

³¹ Πληροφορίες για τον ναό και την ιστορία της κατεδάφισής του:

<https://cretablog.gr/%CE%BD%CE%B1%CF%8C%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%89%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CE%AD%CE%B3%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%B1-%CF%87%CF%89%CF%81%CE%AF%CF%82-%CF%84/>
και <http://history.heraklion.gr/sig.php?id=1143> (τελευταία προσπέλαση 28/1/2019)

θέση του κτιρίου αυξήθηκε κατακόρυφα και η κατεδάφιση του ναού παραμένει στη μνήμη των κατοίκων ως ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα που τελέστηκαν εις βάρος της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ιστορίας της πόλης.

Το μέλλον της πόλης συνεχίζει να απασχολεί τους κατοίκους της και ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Ηρακλείου, σε εισήγησή του προς τον Δήμο, τον Οκτώβρη του 2005, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η Δημοτική Αρχή πρέπει να καταλάβει ότι η καταστρεπτική πολιτική των κατεδαφίσεων και η εφαρμογή του ρυμοτομικού σχεδίου του '36 θα στερήσει την πόλη από τη φυσιογνωμία της, την πολιτική της ταυτότητα και την αναγνωρισιμότητά της»³². Σήμερα, η αντίδραση των κατοίκων έχει μεταφερθεί, σε σημαντικό βαθμό, στην αρένα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπου, για παράδειγμα, το 2016, «συζητήθηκε» η υπόθεση κατεδάφισης του άνω ορόφου με σαχνισιά του Τρανταλλίδειου επί της οδού Ιδομενέως, που κρίθηκε ετοιμόρροπος από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, παρά την αντίθετη άποψη του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων και πλήθους πολιτικών μηχανικών³³. Στην προσπάθειά της να κατευνάσει τις αντιδράσεις των πολιτών, η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων εξέδωσε ανακοίνωση, στην οποία προβάλλει τη δυνατότητα ανακατασκευής του κτιρίου στην αρχική του μορφή, δεδομένου ότι έχει στη διάθεσή της την πλήρη αρχιτεκτονική και φωτογραφική αποτύπωσή του, κάνοντας, για άλλη μια φορά, σαφή τη θέση της σε σχέση με την αυθεντικότητα και υιοθετώντας για άλλη μια φορά τη συνήθη πρακτική της (facadism). Ανάλογα συναισθήματα και απόψεις εκφράστηκαν από κατοίκους της πόλης, στα τέλη του 2018, μετά την κατεδάφιση παλιών κατοικιών στην περιοχή του Λάκκου, στο πλαίσιο «εκκαθάρισης» του χώρου δίπλα από το ημιτελές και αμφιλεγόμενο Πολιτιστικό Συνεδριακό Κέντρο, που υλοποιήθηκαν εφαρμόζοντας την πρόβλεψη του σχεδίου πόλης του '36³⁴.

Στο πλαίσιο της ευρύτερης κινητοποίησης πολιτών στον ελλαδικό χώρο για την υπεράσπιση της πολιτιστικής κληρονομιάς στον αστικό χώρο εντάσσονται και διάφορες ομάδες

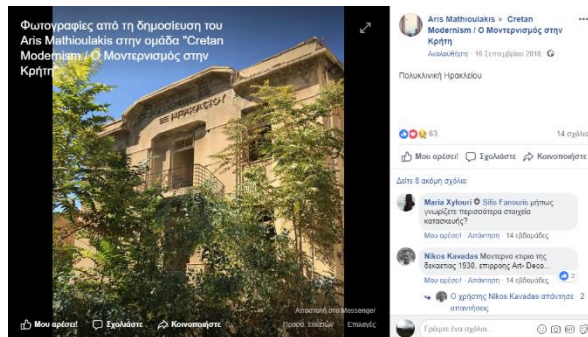
³² http://www.teetak.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=425:2008-11-20-09-55-43&catid=77:2008-11-18-08-46-37&Itemid=153 (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

³³ <http://www.creteplus.gr/news/eksigiseis-apo-tin-upiresia-neoteron-mnimeion-gia-to-trantallideio-ktirio-sto-irakleio-163497.html> (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

³⁴ <http://www.efsyn.gr/arthro/irakleio-antidraseis-gia-tis-katedafiseis-se-istoriki-synoikia> και <https://www.patris.gr/2018/01/12/schedio-polis-antidrasis-ston-lakko-gia-tis-katedafisis/> (τελευταία προσπέλαση 29/1/2019)

στην πόλη του Ηρακλείου, που, ανάλογα με τον τρόπο δραστηριοποίησής τους, συμβάλλουν περισσότερο ή λιγότερο ενεργά και ποιοτικά στην ανάπτυξη μουσειοποιητικών μηχανισμών «από τα κάτω». Κάθε περίπτωση έχει τα δικά της χαρακτηριστικά ως προς την κατηγορία των ανθρώπων που συμμετέχουν, τους στόχους και τα μέσα που χρησιμοποιούν για να επιτύχουν το σκοπό τους, τη συστηματικότητα και την περιοδικότητα των δράσεών τους.

Ξεκινώντας από το ψηφιακό περιβάλλον, στην **πλατφόρμα του Facebook**, τουλάχιστον από το 2010 και εξής, έχουν δημιουργηθεί δημόσιες ομάδες όπου οι συμμετέχοντες ανεβάζουν συστηματικά φωτογραφικό υλικό, αρχαιολογικό ή σύγχρονο, με όψεις της πόλης και μεμονωμένων κτιρίων. Ανάλογα με την ομάδα, οι φωτογραφίες και τα σχόλια που τις συνοδεύουν έχουν άλλοτε νοσταλγικό και επικριτικό ύφος για την πολιτιστική κληρονομιά

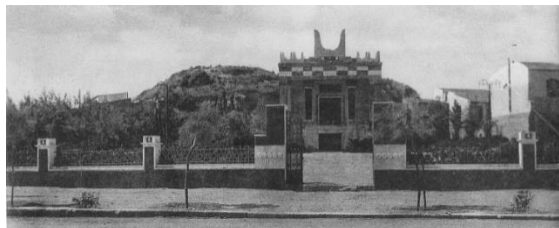
Εικ. 12 Πολυκλινική Ηρακλείου. Ανάρτηση στην ομάδα του Facebook «Cretan Modernism/Ο Μοντερνισμός στην Κρήτη».

που χάθηκε και τις λάθος αποφάσεις που οδήγησαν στην καταστροφή της (ενδεικτικά «Άγνωστες γωνιές του Δήμου Ηρακλείου») και άλλοτε, κατά μία έννοια, επιστημονικό-τεκμηριωτικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο μιας ανοιχτής συζήτησης για την αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης (ενδεικτικά «ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ» και «Cretan Modernism/Ο Μοντερνισμός στην Κρήτη»).

Στα μέλη των ομάδων αυτών περιλαμβάνονται άτομα με σπουδές πάνω στο αντικείμενο της αρχαιολογίας και της αρχιτεκτονικής, αλλά και κόσμος χωρίς ανάλογο γνωστικό υπόβαθρο, με κοινό σημείο αναφοράς το ενδιαφέρον τους για την αρχιτεκτονική πολιτιστική κληρονομιά και την ιστορία της πόλης, που δημιουργούν, σύμφωνα με την Κουλούρη, χωριστές μνημονικές κοινότητες στον κόσμο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Κουλούρη, 2017, 61). Η πλατφόρμα του Facebook μετατρέπεται, έτσι, σε ασφαλές πεδίο έκφρασης της γνώμης όλων όσοι συμμετέχουν στην ομάδα, για κατάλοιπα που δε σώζονται πια ή δεν έχουν τεθεί υπό την προστασία των αρμόδιων υπηρεσιών ή κινδυνεύουν από την αμέλεια εκείνων και τη μη εφαρμογή του νόμου, δίχως, απαραίτητα, να προωθείται άλλη ενεργή, ακτιβιστική δράση για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ταυτόχρονα, αποτελεί εύκολα προσβάσιμη πηγή

τυχαίου αρχειακού υλικού για τον ενδιαφερόμενο, μολονότι συχνά αλλοιωμένου με υδατογραφήματα-υπογραφές των μελών της ομάδας και δίχως παραπομπή στην πηγή προέλευσής του.

Καθαρά ακτιβιστικό χαρακτήρα έχει, αντίθετα, η προσπάθεια της **Κίνησης Πολιτών για τη σωτηρία του Ηρώου** του Ηρακλείου. Όπως αναφέρουν τα μέλη στο ιστολόγιό της «Είμαστε

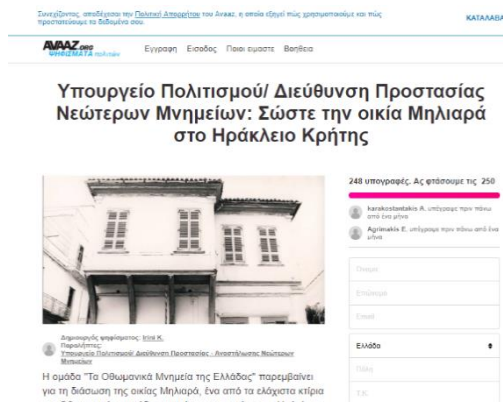
Εικ. 13 Το Ηρώο του Ηρακλείου.

μία ομάδα που παλεύει για τη σωτηρία του Ηρώου της πόλης του Ηρακλείου. Ενός μνημείου που επιβίωσε από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου πολέμου, αλλά κινδυνεύει να χαθεί στην εποχή μας, από την εγκατάλειψη και την αδιαφορία. Ας ενώσουμε τις δυνάμεις μας για να

πούμε ΟΧΙ στην κατεδάφιση του Ηρώου και να πιέσουμε τους διοικούντες την πόλη μας και το Υπουργείο Πολιτισμού να κηρύξουν το Ηρώο ως προστατευόμενο μνημείο. Το Ηράκλειο δεν έχει την πολυτέλεια να γκρεμίσει άλλο ένα κομμάτι της ιστορίας του...».

Η ομάδα παρουσιάζει ιδιαίτερη σύνθεση, αφού αποτελείται τόσο από εκπροσώπους τοπικών φορέων (ενδεικτικά ΤΕΕ-TAK, Υπηρεσία Νεοτέρων Μνημείων, πρώην 13^η ΕΒΑ, Πολεοδομία και Γραφείο Παλιάς Πόλης Δήμου Ηρακλείου, Σύλλογος Εκτάκτων Αρχαιολόγων, κ.λπ.) όσο και από απλούς πολίτες που στηρίζουν το αίτημα κήρυξης του Ηρώου. Η ομάδα κοινοποιεί το γεγονός και την ιστορία του κτιρίου στον τοπικό Τύπο, διενεργεί συνεντεύξεις για την καταγραφή σωζόμενων προφορικών μαρτυριών, ενεργοποιεί τους πολίτες και 26 σωματεία και συλλογικότητες δηλώνουν την υποστήριξή τους, ο Δήμος τάσσεται επισήμως υπέρ της διάσωσής του και ακόμα και η τέως Γενική Γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού, Λίνα Μενδώνη, ζητάει να κατατεθεί εκ νέου ο φάκελος στο ΚΑΣ, ώστε το κτίριο να κηρυχθεί διατηρητέο. Λόγω μεγάλων οικονομικών συμφερόντων, ασκούνται έντονες πολιτικές πιέσεις άνωθεν, το αίτημα απορρίπτεται για μία ακόμα φορά και το κτίριο παραμένει έρμαιο των καιρικών συνθηκών και της ευθυνοφοβίας των ιθυνόντων. Η τελευταία ανάρτηση στην ομάδα της Κίνησης στο Facebook έχει ημερομηνία 31 Ιανουαρίου 2014.

Άλλο παράδειγμα, αυτή τη φορά κηρυγμένου μνημείου, που δημιουργεί συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στα πολιτιστικά δικαιώματα της τοπικής, και όχι μόνο, κοινότητας και τα οικονομικά συμφέροντα των ιδιοκτητών είναι η **οικία κληρονόμων Μηλιαρά**, ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα δείγματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής στην πόλη. Το καθεστώς κήρυξης του κτιρίου συνεπάγεται αυτόματα τη μουσειοποίησή του, όμως, η πρωτοβουλία πολιτών για συγκέντρωση υπογραφών στην πλατφόρμα AVAAZ, ώστε να αποκατασταθούν οι βλάβες του και να διασωθεί, δημιουργεί συμπληρωματικό μηχανισμό μουσειοποίησης «από τα κάτω», δίχως, προς το παρόν την ενεργοποίηση των θεσμικών φορέων για την επιβολή του νόμου, ώστε να υπάρξει το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Εικ. 14 Παρέμβαση ομάδας «Τα Οθωμανικά Μνημεία της Ελλάδας» για τη διάσωση της οικίας Μηλιαρά μέσω της πλατφόρμας AVAAZ.org.

Ομοίως ακτιβιστικό χαρακτήρα, αλλά κυρίως ως προς τη χρήση ιστορικού κτιρίου της πόλης, είχε η πρωτοβουλία «**Κίνηση για τη Βικελαία**» (Σελλά, 2011), μέσα από την οποία κάτοικοι της πόλης ζητούσαν να επαναστεγαστεί η Δημοτική Βικελαία Βιβλιοθήκη στο σύνολο του ιστορικού κτιρίου Αχτάρικα, στην πλατεία Λιονταριών. Οι υπηρεσίες της βιβλιοθήκης μοιράστηκαν σε τρεις ενοικιαζόμενους χώρους το 2006, όταν σύμφωνα με τον τότε Δήμαρχο, εντοπίστηκαν σοβαρά στατικά προβλήματα στο οικοδόμημα του Μεσοπολέμου, με στόχο την αποκατάσταση του κτιρίου και την επαναφορά των υπηρεσιών της βιβλιοθήκης. Οι καθυστερήσεις στις εργασίες αποκατάστασης, οι κακές συνθήκες φύλαξης μεγάλου μέρους του πολύτιμου αρχείου της βιβλιοθήκης στους προσωρινούς χώρους αποθήκευσης και, κυρίως, η πρόθεση του τέως Δημάρχου να μετατρέψει τον ισόγειο χώρο, αρχικά, και τους δύο πρώτους ορόφους, αργότερα, του Αχτάρικα σε καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος ήταν οι λόγοι που κινητοποίησαν μερίδα των πολιτών της πόλης.

Η ομάδα πραγματοποιεί εκδηλώσεις με στόχο την ενημέρωση κι αφύπνιση των κατοίκων γύρω από τη σημασία της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, την ιστορικότητα του κτιρίου και τη σημασία της επιστροφής των υπηρεσιών της στο σύνολο του οικοδομήματος. Μεταξύ άλλων, οργανώνει ανοιχτές συζητήσεις για τη Βιβλιοθήκη και τον δημόσιο χώρο, συγκεντρώνει υπογραφές και

δέχεται δωρεές βιβλίων από τους πολίτες, για τον εμπλουτισμό του δανειστικού τμήματος της βιβλιοθήκης³⁵. Παράλληλα, επιδιώκει να κάνει παρεμβάσεις στις συζητήσεις του τοπικού συμβουλίου, με στόχο να κάνει αισθητή την παρουσία της και να ασκήσει τη μεγαλύτερη δυνατή πίεση κατά των σχεδίων του τέως Δημάρχου³⁶.

Εκτός από τις ομάδες κατοίκων που εντάσσουν την επανάχρηση κενών κτιρίων και τη διεκδίκηση του δημόσιου χώρου στις βασικές επιδιώξεις και τους στόχους τους, υπάρχουν και οι δραστηριότητες εκείνων που συμβάλλουν μερικώς ως μουσειοποιητικοί μηχανισμοί «από τα κάτω», για επιλεγμένα σημεία της πόλης ερήμην τους ή ως δευτερεύον και τυχαίο επακόλουθό τους. Ενδεικτικά, αναφέρεται ο ιδιαίτερα δημοφιλής, στην πόλη του Ηρακλείου, θεσμός του Κυνηγιού Θησαυρού και το Φεστιβάλ σύγχρονης τέχνης MonitorFest.

Στην πρώτη περίπτωση, πολυάριθμες ομάδες ανθρώπων όλων των ηλικιών προετοιμάζονται ολόκληρο τον χρόνο για τη συμμετοχή τους στο ετήσιο **Κυνήγι του Θησαυρού**,

Εικ. 15. Αφίσα 17^{ου} Κυνηγιού Κρυμμένου Θησαυρού με τίτλο «Μνήμες & Λίθοι»

στο πλαίσιο των αποκριάτικων εκδηλώσεων του Δήμου. Η εκάστοτε διοργανώτρια ομάδα, που αποτελείται από κατοίκους της πόλης ανεξαρτήτως ηλικίας, μορφωτικού και γνωστικού επιπέδου, προσπαθεί να σχεδιάσει το πιο ευρηματικό σενάριο κυνηγιού,

επιστρατεύοντας αρχαιολόγους και παλιούς κατοίκους, ώστε να συμπεριλάβουν τις πιο ιδιαίτερες και σπάνιες πληροφορίες για το ιστορικό παρελθόν της πόλης και να οργανώσει, για τις υπόλοιπες ομάδες, ένα παιχνίδι υψηλού επιπέδου, με ενδιαφέρουσα πλοκή και κλιμακούμενης δυσκολίας γρίφους. Από την άλλη, πολλοί από τους συμμετέχοντες, είτε σε

³⁵ http://www.miakriti.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=614:250611-02&catid=30:politismos&Itemid=518 και <https://archive.patris.gr/articles/222257/149553> (τελευταία προσπέλαση 28/1/2019)

³⁶ <https://www.e-dromos.gr/%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BD-%CF%84%CE%B7-%CE%B2%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%86%CE%B5%CF%84%CE%AD%CF%81%CE%B9%CE%B5%CF%82/> (τελευταία προσπέλαση 28/1/2019)

επίπεδο ομάδας είτε σε ατομικό επίπεδο, συγκεντρώνουν στοιχεία για την πόλη ολόκληρο τον χρόνο, βάσει δικής τους στρατηγικής, μελετώντας την υπάρχουσα βιβλιογραφία, συζητώντας με μεγαλύτερης ηλικίας κατοίκους και εξερευνώντας και τις πιο απόμερες γωνιές της πόλης. Η κοινοποίηση της ιστορίας της πόλης και η διασύνδεσή της με συγκεκριμένους τόπους εμπλουτίζει το πολιτιστικό υπόβαθρο του δημόσιου χώρου, δημιουργώντας, δυνητικά, επιλογές διεκδίκησης για το μέλλον.

Ένα ακόμα παράδειγμα ακούσιου μουσειοποιητικού μηχανισμού «από τα κάτω» αποτελεί το **Φεστιβάλ σύγχρονης τέχνης MonitorFest**, που διοργανώνεται τα δύο τελευταία χρόνια κι έχει ως στόχο «να ξεκινήσει έναν διάλογο μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, μεταξύ τεχνών και καλλιτεχνών – από την Κρήτη, την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό. Σκοπός μας είναι να συμβάλλουμε έτσι στη δημιουργία νέων, αυθεντικών, καλλιτεχνικών και πολιτιστικών τάσεων που θα αντικατοπτρίζουν τη δυναμική και τις δυνατότητες των «νέων» του τόπου μας, ανεξαρτήτου ηλικίας»³⁷. Αν και η έμφαση δίνεται στον τομέα της τέχνης, το φεστιβάλ έχει φιλοξενηθεί, μέχρι τώρα, σε εγκαταλελειμμένους και μη προσβάσιμους στο κοινό ιστορικούς χώρους, όπως τα παλιά κτίρια της Τροχαίας και της Αστυνομίας στην

Εικ. 16 MonitorFest 2018, Εργαστήριο χαρακτικής για παιδιά, από την ομάδα IRAK

πλατεία των Λιονταριών και σε χώρους του παλιού σαπωνοποιείου «Αθηνά». Στην τελευταία διοργάνωση, μάλιστα, η οργανωτική επιτροπή παρακινούσε τους συμμετέχοντες να παρουσιάσουν έργα καλλιτεχνικής έρευνας, έργα που να σχετίζονται, δηλαδή, είτε με την ελιά και την παραγωγή του σαπουνιού είτε με τον Οδυσσέα Ελύτη, ο πατέρας του οποίου υπήρξε ένας από τους τέσσερις μετόχους του σαπωνοποιείου, δίνοντας, έτσι, εκτός από πρόσβαση στο συγκρότημα, και έμφαση στο ιστορικό του υπόβαθρο.

Τέλος, στις πρωτοβουλίες «από τα κάτω» εντάσσονται και οι ομάδες που δραστηριοποιούνται στην πόλη σε επίπεδο συνοικίας και όχι μεμονωμένων κτιρίων. Σε αυτές

³⁷ http://monitorfest.gr/?fbclid=IwAR0Dkldqy5oOHRkP_PlwmlcVTC9bjgNruVmbbMelKkqGTKjlcoPvv61jBQ (τελευταία προσπέλαση 28/12/2018)

περιλαμβάνεται η δράση του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας, το The Lakkos project και το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης, πρωτοβουλίες που παρουσιάζονται αναλυτικά, ως μελέτες περίπτωσης, αμέσως μετά.

Μελέτες περίπτωσης πρωτοβουλιών πολιτών στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου

Όπως όλες οι πόλεις, έτσι και η πόλη του Ηρακλείου διαθέτει τοπόσημα ιστορικού χαρακτήρα, που χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σε εκείνα που είναι ευρέως γνωστά και οι φωτογραφίες τους κατακλύζουν το διαδίκτυο και τους τουριστικούς οδηγούς της πόλης (π.χ. η κρήνη του Μοροζίνι) και σε εκείνα που είναι μεν ορατά, αλλά τα (ανα)γνωρίζουν κατά κύριο λόγο εκείνοι που ενδιαφέρονται και προσεγγίζουν με έναν εναλλακτικό (και ατομικό) τρόπο την ιστορία της πόλης (π.χ. Κονάκι του Μπέη Σεκεριάν). Κάποια από τα μνημεία χρησιμοποιούνται (π.χ. Κουμπές στην Πλατεία Κορνάρου), πολλά παρουσιάζουν έντονη εγκατάλειψη και σταδιακή φθορά (π.χ. Οικία κληρονόμων Μηλιαρά), αρκετά διατηρούνται σε επίπεδο πρόσοψης (είτε μεμονωμένα είτε στο πλαίσιο διαμόρφωσης σκηνικού σε επίπεδο δρόμου-streetscape, π.χ. νεοκλασικά κτίρια οδού Μαρτύρων 25^{ης} Αυγούστου), ενώ άλλα δε γίνονται εύκολα αντιληπτά λόγω αλλαγής χρήσης (π.χ. τμήμα τειχών στην περιοχή της Βίγλας και Δουκικό Ανάκτορο στην πλατεία Λιονταριών). Η αρχιτεκτονική και το δομημένο περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται, μαζί με τις ιστορίες των κτιρίων, τις χρήσεις τους και τους ανθρώπους που πέρασαν από εκεί, αλλά και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση του αστικού δημόσιου χώρου και τη σύγχρονη καθημερινότητα αποτελούν μέρος του αντικειμένου ενδιαφέροντος και διεκδίκησης των τριών πρωτοβουλιών πολιτών που παρουσιάζονται εδώ ως μελέτες περίπτωσης.

Πρόκειται για τον Περιβαλλοντικό Σύλλογο Αγίας Τριάδας, το «The Lakkos project» και το φεστιβάλ πόλης «Αθέατη Πόλη». Όπως επισημάνθηκε και στην εισαγωγή, τα βασικά κριτήρια που με οδήγησαν στην επιλογή των παραπάνω μελετών περίπτωσης είναι πως: α) πρόκειται για πρωτοβουλίες που δεν αφορούν σε μεμονωμένα κτίρια, αλλά σε ολόκληρες συνοικίες ή γειτονιές και στόχο έχουν να επηρεάσουν τόσο το αστικό τοπίο όσο και την καθημερινότητα των κατοίκων των συγκεκριμένων θέσεων, β) λαμβάνουν χώρα στην εντός των τειχών πόλη του

Ηρακλείου, που έχει χαρακτηριστεί αρχαιολογικός χώρος από το Υπουργείο Πολιτισμού και συνεπώς τη θέτει απολύτως υπό την ευθύνη του για προστασία και ανάδειξη, γ) η θέση των περιοχών στο κέντρο της πόλης και η ποικιλία των δράσεων που οργανώνονται από καιρού εις καιρόν προσελκύει πολυάριθμους κατοίκους, κάνοντας, ενδεχομένως, πιο ηχηρά τα αιτήματά τους, και δ) η προσωπική μου εμπειρία από τη συμμετοχή μου σε κάποιες από αυτές τις δράσεις και η προσπάθειά μου να κατανοήσω καλύτερα τον πιθανό ρόλο τους στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου του Ηρακλείου.

Η δραστηριότητα των ομάδων αυτών δεν έχει αποτυπωθεί βιβλιογραφικά μέχρι τώρα. Οι όποιες πληροφορίες περιλαμβάνονται αντιστοίχως στις ιστοσελίδες και τους λογαριασμούς των πρωτοβουλιών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης περιγράφουν εν συντομία το περιεχόμενό τους, την ανάγκη που οδήγησε στην οργάνωση και υλοποίησή τους και τον επιθυμητό αντίκτυπό τους στην πόλη. Για τον λόγο αυτόν, στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κρίθηκε απαραίτητη η λεπτομερής προσέγγιση των δράσεων, ώστε να διαφανεί καλύτερα η σύνθεσή τους, ο χαρακτήρας της επιδίωξής τους και η πιθανή ύπαρξη μουσειοποιητικών μηχανισμών «από τα κάτω».

Η προσέγγιση αυτή επελέγη να γίνει μέσα από προφορικές, ημιδομημένες συνεντεύξεις με μέλη των οργανωτικών επιτροπών, βάσει κατάλληλα διαμορφωμένου ερωτηματολογίου. Οι ερωτήσεις του καλύπτουν πέντε βασικούς άξονες: α) την καταγραφή της ανάγκης που προκάλεσε την κινητοποίηση των ομάδων, β) την περιγραφή των επιμέρους δράσεών τους, γ) την ενεργοποίηση του κοινού, δ) την έμφαση στο ιστορικό υπόβαθρο κάθε περιοχής και τον ρόλο της μνήμης, και ε) τον ενδεχόμενο αντίκτυπο στο αστικό τοπίο. Δεδομένου ότι οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε βάθος και αποκλειστικά με στόχο την αποτύπωση της κάθε δράσης, θεωρήθηκε επαρκής η συμμετοχή σε αυτές ενός μόλις εκπρόσωπου από κάθε ομάδα. Αναλυτικά οι συνεντεύξεις περιλαμβάνονται σε χωριστό παράρτημα, στο τέλος της εργασίας.

Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας

Σύμφωνα με την έγκριση αναθεώρησης του ρυμοτομικού σχεδίου της Αγίας Τριάδας, Ηρακλείου (ΦΕΚ 150/27-7-2018), η συνοικία της Αγίας Τριάδας ορίζεται από τις λεωφόρους Ανδρέα και Μαρίας Καλοκαιρινού και Σοφοκλή Βενιζέλου και τις οδούς Αρχιεπισκόπου Μακαρίου και Στυλιανού & Νικολάου Γιαμαλάκη, καταλαμβάνοντας, έτσι, το βορειοδυτικό τμήμα της εντός των τειχών πόλης του Ηρακλείου. Περιοχή με πυκνή δόμηση, όπου οι ισόγειες και διώροφες κατοικίες ή διπλοκατοικίες του τέλους του 19^{ου} και του α' μισού του 20^{ου} αι. ανταγωνίζονται τις τριώροφες και τετράωροφες πολυκατοικίες του τέλους του 20^{ου} αι. Δρόμοι στενοί και σοκάκια μη προσπελάσιμα με όχημα, ακολουθούν τυχαία πορεία, δημιουργώντας έναν άναρχο ιστό στην πόλη, με αδιέξοδα, στενά περάσματα για ένα άτομο και δρόμους που διασχίζουν με το δικό τους τρόπο τη συνοικία, με κατεύθυνση τη θάλασσα, την αγορά του Ηρακλείου και τα τείχη. Κατά μήκος του θαλάσσιου μετώπου και των βενετσιάνικων τειχών, πολυάριθμα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κτίρια μαρτυρούν την αύξηση των εργατικών χεριών μετά την ανταλλαγή πληθυσμών και την ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής, της σαπωνοποιίας, της βυρσοδεψίας και της αλευροβιομηχανίας στο Ηράκλειο (Ζαϊμάκης, 2008, 114).

Η διαρρύθμιση κτιρίων, δρόμων και πλατωμάτων ακολουθεί εκείνη της εποχής της Τουρκοκρατίας, κατά την οποία στην περιοχή διέμεναν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της πόλης. Μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, οι περιουσίες δόθηκαν ως ανταλλάξιμα σε πρόσφυγες της Μικράς Ασίας. Παρά τα διάσπαρτα, μικρά κτίσματα με νεοκλασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, τα περισσότερα παλιά κτίρια της περιοχής παραπέμπουν σε φτωχογειτονιά. Ο κατακερματισμός των περιουσιών σε πολλούς κληρονόμους, σε συνδυασμό με την απουσία μέριμνας για την καθαριότητα, την ασφάλεια και τον καλλωπισμό της περιοχής, οδήγησαν στην υποβάθμισή της. Η κατακόρυφη πτώση των ενοικίων προσέλκυσε αδύναμους οικονομικά κατοίκους, μέλη μειονοτικών ομάδων (μετανάστες, πρόσφυγες, Ρομά), που μαζί με τους λίγους και σε προχωρημένη ηλικία εναπομείναντες ντόπιους συνθέτουν την ανθρωπογεωγραφία της Αγίας Τριάδας.

Αναγνωρίζοντας την υπάρχουσα κατάσταση στην περιοχή και θέλοντας να βοηθήσουν ενεργά στην αναβάθμισή της και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της, μία ομάδα φίλων αποφασίζει, το 2003, να ιδρύσει τον Περιβαλλοντικό Σύλλογο της Αγίας Τριάδας. Όπως αναφέρεται στο ιστολόγιο του συλλόγου: «Ο Σύλλογος ιδρύθηκε απο κατοίκους της Αγίας Τριάδας Ηρακλείου Κρήτης με στόχο την αναβάθμιση της γειτονιάς, την επίλυση καθημερινών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι, αλλά και την ανάπτυξη της συλλογικής συνείδησης σε σχέση με την πόλη, το περιβάλλον και το τοπίο»³⁸.

Εμπνευστής της προσπάθειας και πρόεδρος του συλλόγου είναι ο Συμεών Χούπας, συνταξιούχος Πολιτικός Μηχανικός από την Αθήνα. Όπως εξηγεί ο ίδιος στην τηλεφωνική συνέντευξη³⁹ που παραχώρησε στη γράφουσα, οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν με τη σύζυγό του, όταν, μετά τη σύνταξη, αποφάσισαν να μετακομίσουν στο πατρικό της τελευταίας στην Αγία Τριάδα, ήταν εκείνες που τους υποχρέωναν είτε να φύγουν είτε να κινητοποιηθούν και να επιδιώξουν τη βελτίωσή τους. Η αναγνώριση της αξίας της περιοχής και των δυνατοτήτων ανάπτυξής της ήταν εκείνες που τους παρακίνησαν τελικά να επιλέξουν τη δεύτερη λύση, ενεργοποιώντας στη συνέχεια και άλλους ενδιαφερόμενους κατοίκους.

Οι βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η δραστηριότητα του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας είναι «α) η βελτίωση της καθημερινότητας των κατοίκων μέσα από ενέργειες ανάταξης της ατμόσφαιρας της συνοικίας που τους καταπλακώνει, β) η παρακίνηση της Δημοτικής Αρχής, της Αστυνομίας και της Κοινωνικής Πρόνοιας για να ενδιαφερθούν για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες της περιοχής και να αντιμετωπίσουν τις ακραίες συμπεριφορές, γ) η οργάνωση εκδηλώσεων ενημερωτικού, ψυχαγωγικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα και δ) η άσκηση πίεσης για την ολοκλήρωση της ανάπτυξης της Αγίας Τριάδας, με την έκδοση του ΦΕΚ για το ρυμοτομικό σχέδιο της περιοχής και την υλοποίηση του περιεχομένου του, δεδομένου ότι αναγνωρίζεται η ιστορική σημασία της περιοχής και η αξία της αρχιτεκτονικής της».

³⁸ <http://perivallon-agia-triada.blogspot.com/> (τελευταία προσπέλαση 11/12/2018)

³⁹ Η συνέντευξη παραχωρήθηκε στις 10/11/2018. Το κείμενο για τον Περιβαλλοντικό Σύλλογο Αγίας Τριάδας που ακολουθεί βασίζεται στις απαντήσεις του κ. Χούπα, εκτός κι αν σημειώνεται διαφορετικά.

Από την ίδρυση του Συλλόγου και μέχρι σήμερα έχουν οργανωθεί και διεξαχθεί δράσεις και εκδηλώσεις ποικίλου περιεχομένου, σε διαφορετικά σημεία της συνοικίας, δίχως, όμως, να ακολουθείται συγκεκριμένο στρατηγικό πλάνο. Οι προαναφερθέντες τέσσερις άξονες, ο λιγοστός διαθέσιμος χρόνος των συμμετεχόντων και η περιορισμένη οικονομική ικανότητα του Συλλόγου καθοδηγούν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, οδηγώντας άλλοτε σε δράσεις που σχετίζονται με το τοπίο και το ελάχιστο πράσινο της περιοχής και άλλοτε με επί μέρους ζητήματα των ίδιων των κατοίκων.

Οι εκδηλώσεις του Συλλόγου απευθύνονται πρωτίστως στους κατοίκους της Αγίας Τριάδας και τη Δημοτική Αρχή, τους οποίους επιθυμούν να κινητοποιήσουν, αλλά είναι πάντα

Εικ. 17 Στιγμιότυπα εκδηλώσεων και δράσεων ποικίλου περιεχομένου από τον Περιβαλλοντικό Σύλλογο Αγίας Τριάδας.

ανοιχτές και σε κάθε άλλο ενδιαφερόμενο. Σε αυτές συμμετέχουν τελικά γενικά κάτοικοι του Ηρακλείου, αφού οι περισσότεροι ντόπιοι είναι προχωρημένης ηλικίας και δεν μπορούν να συμμετέχουν, ενώ ακόμα και οι «οικογενειάρχες» από τους Ρομά και τους μετανάστες κλείνονται στα σπίτια τους.

Ανάμεσα στις δράσεις που έχει φέρει εις πέρας ο Σύλλογος, συγκαταλέγεται ο καθαρισμός και καλλωπισμός της παιδικής χαράς δίπλα από το Μποδοσάκειο Δημοτικό Σχολείο, με κινητοποίηση δασκάλων και μαθητών, ο καλλωπισμός της Πλατείας Αίβαλιώτη με συμμετοχή των κατοίκων και τη βοήθεια του Δήμου και η φροντίδα του πρασίνου στην περιοχή της Παλιάς Λαχαναγοράς, με βάση πρόταση που συνέταξε μέλος του Συλλόγου και εγκρίθηκε από την Υπηρεσία Πρασίνου του Δήμου.

Ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας ανταποκρίθηκε, επιπλέον, στο κάλεσμα του Δήμου για συμμετοχή στα καλλιτεχνικά δρώμενα του φεστιβάλ «Τέχνη Καθ'Οδόν», το 2017 και 2018, με στόχο την αισθητική βελτίωση επιλεγμένων σημείων της συνοικίας, μέσα από

Εικ. 18 Τοιχογραφίες σε κλειστά σπίτια της Αγίας Τριάδας στο πλαίσιο του φεστιβάλ «Τέχνη καθ'οδόν».

ζωγραφικά έργα σε τοίχους σπιτιών της περιοχής. Κοινός παρονομαστής των παραπάνω ενεργειών είναι η αισθητική και λειτουργική ανάταση του αστικού τοπίου και για τον λόγο αυτόν επιδιώκεται τα αποτελέσματα των

επεμβάσεων του Συλλόγου και τα έργα τέχνης που δημιουργούνται να παραμένουν στον χώρο και μετά το πέρας των δράσεων.

Δεδομένου ότι ούτε οι λίγοι, ηλικωμένοι, γηγενείς κάτοικοι ούτε οι αλλοδαποί που μένουν ήδη κάποιο διάστημα στην περιοχή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις, δε γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια από πλευράς διοργανωτών διασύνδεσης των εκδηλώσεων με τη συλλογική ή την ατομική μνήμη των κατοίκων. Παρ'όλα αυτά, αναγνωρίζοντας την ιστορική αξία της συνοικίας, ο Σύλλογος έχει καταγράψει τα διατηρητέα κτίρια της περιοχής και κάνει προσπάθεια ανεύρεσης πόρων για την αποκατάστασή τους, έχει ξεκινήσει ερασιτεχνική προσπάθεια συλλογής προφορικών μαρτυριών από τους γηραιότερους κατοίκους και κατά καιρούς οργανώνει δωρεάν ξεναγήσεις με αρχαιολόγο στην περιοχή, προκειμένου να γνωρίσει ο κόσμος την ιστορία της Αγίας Τριάδας και να αντιληφθεί την αξία της.

Επιπλέον, έπειτα και από τις πιέσεις του Συλλόγου, ο Δήμος Ηρακλείου αγόρασε τη Φάμπρικα Ανωγειανάκη, στη συμβολή των οδών Βαλέστρα και Σαββαθιανών, κτίσμα της Τουρκοκρατίας που λειτουργούσε ως ελαιοτριβείο μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Το κτίριο αγοράστηκε με σκοπό να μετατραπεί σε εκθεσιακό χώρο που θα φιλοξενήσει, ενδεχομένως, τη συλλογή λαϊκών, μουσικών οργάνων του Ross Daily.⁴⁰

⁴⁰ <https://www.patris.gr/2018/04/20/famprika-anogeianaki-o-dimos-agorazei-to-emvlimatiko-diatiriteo/> (τελευταία προσπέλαση 12/12/2018)

Η μεγαλύτερη, όμως, επιτυχία του Συλλόγου είναι η υπογραφή του ΦΕΚ για την αναθεώρηση του ρυμοτομικού σχεδίου της Αγίας Τριάδας, διαδικασία που ξεκίνησε από το 2003 και ολοκληρώθηκε δέκα πέντε χρόνια αργότερα, έπειτα και από τις έντονες πιέσεις του Περιβαλλοντικού Συλλόγου και του προέδρου του⁴¹. Πεζόδρομοι, πλατώματα, εστίες πρασίνου, διατηρητέα, αυστηροί όροι δόμησης, ορθότερη διαχείριση του ιστορικού ιστού και του δομημένου περιβάλλοντος και χρήσεις γης είναι μερικά από τα θέματα που ρυθμίζει η μελέτη. Με τον τρόπο αυτόν από τη μία φαίνεται να ανοίγει ο δρόμος για την πολυπόθητη εξυγίανση της περιοχής και από την άλλη ξεκινά μία ακόμα μεγαλύτερη προσπάθεια από τον Σύλλογο να εγκριθεί η μελέτη εφαρμογής και να προχωρήσει με όσο γίνεται πιο γοργούς ρυθμούς η χρονοβόρα γραφειοκρατική διαδικασία μέχρι την υλοποίηση⁴².

Ο Σύλλογος ενημερώνει για τη δραστηριότητά του και επιδιώκει την επικοινωνία με τους διαμένοντες στην Αγία Τριάδα και τους υπόλοιπους ενδιαφερόμενους μέσα από το προφίλ της ομάδας στο Facebook και το ιστολόγιο που διατηρεί, ενώ κοινοποιεί συστηματικά τις ενέργειές του με άρθρα-παρεμβάσεις στον τοπικό Τύπο και συνεντεύξεις σε τοπικά τηλεοπτικά κανάλια. Το ενδιαφέρον του κόσμου είναι έκδηλο στον αριθμό εκείνων που παρακολουθούν τις εκδηλώσεις του Συλλόγου, καθώς και στις συζητήσεις που ανοίγουν στον δρόμο άγνωστοι με τα μέλη του Δ.Σ. «Υπάρχει γενικά ενδιαφέρον και αγωνία για το τι θα γίνει στην περιοχή, γιατί τα προβλήματα είναι πολλά και ίσως βλέπουν κάποια ελπίδα μέσα από την προσπάθειά μας». Παρ'όλο, όμως, το γενικό ενδιαφέρον που διαπιστώνεται και μολονότι υπάρχει η δυνατότητα, βάσει καταστατικού, να συμμετέχουν ενεργά και πολίτες περιοχών εκτός Αγίας Τριάδας, η ενεργός συμμετοχή αυτών είναι μηδαμινή. Ακόμα και από τα εγγεγραμμένα μέλη του Συλλόγου, λίγα είναι εκείνα που παίρνουν μέρος στις διαδικασίες της ομάδας, αφήνοντας ουσιαστικά το Δ.Σ. να ενεργεί για λογαριασμό τους, βάσει του ισχύοντος καταστατικού.

Η ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η συνοικία της Αγίας Τριάδας, με τα πολυάριθμα ερειπωμένα κτίρια, την ελλιπή καθαριότητα και τα ποικίλα, σοβαρά κοινωνικά προβλήματα, σε συνδυασμό με την σημαντική έλλειψη οικονομικών πόρων και την

⁴¹ <https://www.patris.gr/2018/07/30/epiteloys-anaplasi-stin-ag-triada/> (τελευταία προσπέλαση 11/12/2018)

⁴² Συνέντευξη Σ. Χούπα στο τοπικό κανάλι TV Creta, στις 30/1/2019 σε: <https://www.facebook.com/TVCreteOfficial/videos/515084122334406/> (τελευταία προσπέλαση 2/2/2019)

απουσία, συχνά, βοήθειας από πλευράς θεσμικών φορέων δυσχεραίνουν την υλοποίηση των στόχων του Συλλόγου. Παρά ταύτα, η ανταπόκριση του κόσμου και οι όποιες επιτυχίες της ομάδας μέχρι σήμερα, δίνουν δύναμη στα ενεργά μέλη της, ώστε να συνεχίσουν με αμείωτο ενδιαφέρον και θέληση, προκειμένου να ανατρέψουν, στο βαθμό του εφικτού, την υφιστάμενη κατάσταση στην περιοχή, παρεμβαίνοντας αισθητικά στο τοπίο και ενισχύοντας ουσιαστικά τις ασθενείς κοινωνικές ομάδες.

The Lakkos project

Στο πλαίσιο του κοινωνικοπολιτισμικού ανασχηματισμού που παρατηρείται στην πόλη του Ηρακλείου, στις αρχές του 20^{ου} αι., όταν η πόλη προσπαθεί να αποβάλλει τον ανατολίτικο χαρακτήρα της και να διαμορφώσει μια αστική ταυτότητα που να πλησιάζει περισσότερο τα δεδομένα της ελεύθερης Ελλάδας και κατ'επέκταση της Ευρώπης, εντάσσεται και η προσπάθεια των διοικούντων να αντιμετωπίσουν το διογκωμένο πρόβλημα της πορνείας (Ζαϊμάκης, 2008, 22, 23). Με το διάταγμα «Περί χαμαιτυπείων», τα πορνεία της πόλης συγκεντρώνονται στην περιοχή του Λάκκου, σχηματίζοντας μία μικροκοινωνία με χωριστούς κανόνες και ιδιαίτερες συμπεριφορές, που δεν ακολουθούν τα ευρέως αποδεκτά πρότυπα (Ζαϊμάκης, 2008, 22, 23).

«Άνδρες ντυμένοι με μόρτικα ρούχα και ρεπούμπλικα, με «βαρύ» περπάτημα και μάγκικη φρασεολογία, γυναίκες με λιτές και προκλητικές ενδυμασίες, τραγούδια για τους μάγκες, το χασίς και τον έρωτα, μπουζούκια, ταμπουράδες και λατέρνες με «αλανιάρικες» μελωδίες, καθημερινές πρακτικές συμποσιασμού και χασισοποσίας, αγωνιστικές αντιπαραθέσεις ανδρών συνιστούν ένα κόσμο συμβολικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης από τον περιβάλλοντα χώρο» (Ζαϊμάκης, 2008, 25). Στη συνείδηση των υπόλοιπων Καστρινών, οι Λακκουδιανοί του α' μισού του 20^{ου} αι. ήταν άνθρωποι μiasμένοι και στιγματισμένοι, δίχως, όμως, αυτό να αποτρέπει την έλευση στον Λάκκο καθενός που αναζητούσε στιγμές αγοραίου έρωτα, ψυχαγωγίας και αναψυχής (Ζαϊμάκης, 2008, 25, 26).

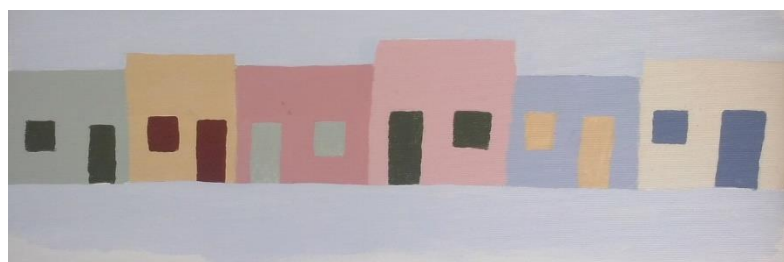
Το διάστημα μεταξύ 1940 και 1960, τα πορνεία απομακρύνονται από τον Λάκκο, αφήνοντας πίσω μία πυκνοδομημένη συνοικία με χαμηλά, λαϊκά σπίτια, δίχως ιδιαίτερα

μορφολογικά χαρακτηριστικά, γεμάτη, όμως, με αναμνήσεις από τη ζωή, την καταπίεση και τη μουσική της πρότερης 'αίγλης' της. Έκτοτε η περιοχή παραμένει υποβαθμισμένη, δίχως να έχει καταφέρει να βρει τη θέση της μέσα στο πολύβουο, πλέον, αστικό κέντρο. Η κακή κατάσταση των κτιρίων της, οι στενοί δρόμοι και η εγκατάλειψη που παρουσιάζουν οι κοινόχρηστοι χώροι της αποτελούν πόλο έλξης μειονοτικών ομάδων, που όπως και κατά την εποχή άνθησης του Λάκκου, καταφέρνουν να βρίσκουν καταφύγιο στα «όρια» της πόλης.

Την κατάσταση αυτή επιχειρεί να ανατρέψει, τα τελευταία χρόνια, ο Mathew Halpin, ένας Αυστραλός εικαστικός, που ζει μόνιμα τα τελευταία χρόνια στην περιοχή του Λάκκου. Σύμφωνα με τη συνέντευξη⁴³ που παραχώρησε στη γράφουσα, ερχόμενος στον Λάκκο " I fell in love with the area and wanted to find ways to revive it, make people understand its value and try to turn it into listed heritage⁴⁴".

Έπειτα από την επίθεση με μολότωφ και την καταστροφή του μίνι μάρκετ ενός Πακιστανού επιχειρηματία στην οδό Γιαμπουδή, το 2014, ο Halpin απηύθυνε κάλεσμα μέσω Facebook σε όσους ενδιαφέρονταν να βοηθήσουν στην αποκατάσταση του καταστήματος. Εκεί, συζήτησε για πρώτη φορά το ενδεχόμενο καλλιωπισμού επιλεγμένων προσόψεων της γειτονιάς και λίγο αργότερα, σε συνεργασία με τον Δήμο Ηρακλείου, ξεκίνησε η υλοποίηση της ιδέας του για το The Lakkos project⁴⁵, με στόχο την αναβάθμιση της περιοχής που περικλείεται από τις οδούς Γιαννίκου, Κυρίλλου Λουκάρεως, Ταξιάρχου Μαρκοπούλου και Σπιναλόγκας.

Ένα ειδικό χρωματολόγιο δημιουργήθηκε κι εγκρίθηκε από τον Δήμο Ηρακλείου

Εικ. 19 Το χρωματολόγιο που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες του The Lakkos Project.

(μολονότι εκτός αρμοδιότητάς του), με συγκεκριμένους συνδυασμούς για τοίχους και κουφώματα προσόψεων. Τα επιλεγμένα χρώματα διαφοροποιήθηκαν συνειδητά

⁴³ Η συνέντευξη παραχωρήθηκε, δια ζώσης, στις 31/10/2018. Το κείμενο που ακολουθεί για το The Lakkos Project βασίζεται στη συνέντευξη αυτή, εκτός κι αν σημειώνεται διαφορετικά.

⁴⁴ «(Όταν ήρθα στο Λάκκο) ερωτεύτηκα την περιοχή και ήθελα να βρω τρόπους για την αναβίωσή της, να κάνω τους ανθρώπους να κατανοήσουν την αξία της και να προσπαθήσω να κηρυχθεί διατηρητέα.»

⁴⁵ <https://thelakkosproject.weebly.com/> (τελευταία προσπέλαση 29/12/2018)

από τα προτεινόμενα για την αποκατάσταση παλιών κτιρίων στην πόλη από τον επίσημο φορέα διαχείρισης (Υπουργείο Πολιτισμού), προκειμένου να διακρίνονται περισσότερο οι χαμηλές κατοικίες ανάμεσα στις πολυκατοικίες που υψώνονται γύρω τους. Το νέο χρωματολόγιο εφαρμόζεται έκτοτε σε επιλεγμένες προσόψεις δίνοντας αίσθηση ανανέωσης στην περιοχή.

Πέραν της δράσης αυτής, που υλοποιείται με κάθε ευκαιρία, στο παρελθόν οργανώθηκαν μεμονωμένες, σύντομες και χωρίς συγκεκριμένο προγραμματισμό δράσεις, όπως

α) ο καθαρισμός και η δημιουργία τοιχογραφιών στο δημοτικό πάρκο δίπλα από το παλιό Υγειονομικό, που αποτελεί και την τελευταία

Εικ. 20 Καθαρισμός δημοτικού πάρκου Υγειονομικού στον Λάκκο.

ενέργεια που υλοποιήθηκε σε συνεργασία με τον Δήμο, β) η φιλοτέχνηση τοιχογραφιών από τον

Halpin στην περιοχή έπειτα από αίτημα της οργανωτικής επιτροπής της Αθέατης Πόλης στο πλαίσιο του φεστιβάλ (βλ. παρακάτω), γ) δωρεάν

ξεναγήσεις στον Λάκκο για κάθε ενδιαφερόμενο και, κατά καιρούς, δ) μικρά φεστιβάλ τέχνης. Κοινός

παρονομαστής των παραπάνω ήταν ο καθαρισμός και η ανανέωση επιλεγμένων σημείων του Λάκκου,

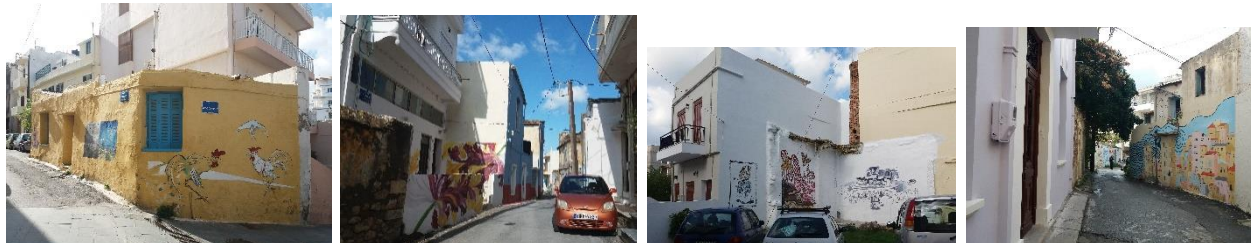
καθώς και η δημιουργία ευκαιριών για να επισκεφθούν την περιοχή οι κάτοικοι του Ηρακλείου και να (ανα)γνωρίσουν τη δυναμική της.

Η κοινοποίηση των δράσεων γίνεται μέσα από τη σελίδα του πρότζεκτ στο Facebook, ενώ λεπτομέρειες για τους στόχους του μπορεί κανείς να βρεί στο ομώνυμο ιστολόγιο, που, όμως, έχει καιρό να ανανεωθεί. Συνολικά, το The Lakkos project πήρε μεγάλη δημοσιότητα μέσα από άρθρα στον τοπικό Τύπο, κυρίως την περίοδο που συμμετείχε και ο Δήμος, ενώ τελευταία μεγάλο ενδιαφέρον για τη δουλειά που γίνεται στην περιοχή εκδηλώνεται από εφημερίδες και περιοδικά του αθηναϊκού Τύπου. Ο ίδιος ο Halpin έχει δώσει συνεντεύξεις σε εναλλακτικές δημοσιογραφικές ιστοσελίδες και έχει πάρει μέρος στο ντοκιμαντέρ “Cretativity” (2014), προβάλλοντας και με αυτόν τον τρόπο την αξία της περιοχής και τον αντίκτυπο που έχουν μέχρι σήμερα οι επιλογές του.

Οι δράσεις και οι εκδηλώσεις που διοργανώνονται στο πλαίσιο του The Lakkos project στοχεύουν στο να κινητοποιήσουν τόσο τους ντόπιους κατοίκους όσο και τους επίσημους φορείς της πόλης (τον Δήμο και τους τοπικούς εκπρόσωπους του Υπουργείου Πολιτισμού), τους αρχιτέκτονες και τους αρχαιολόγους, ως ειδικευμένους επιστήμονες που θα μπορούσαν να καταγράψουν, να αξιολογήσουν την περιοχή αναλόγως και να προτείνουν κατάλληλες λύσεις, και εν γένει κάθε ενδιαφερόμενο πολίτη.

Η λήψη αποφάσεων για κάθε βήμα γίνεται με διαφορετικό τρόπο από την αρχή του πρότζεκτ μέχρι σήμερα. Αρχικά, συγκεντρώθηκε μία ομάδα ολιγάριθμων ανθρώπων και πραγματοποιούσε συναντήσεις μία φορά την εβδομάδα, για συζήτηση γύρω από τους τρόπους ανάδειξης της περιοχής, δίχως συγκεκριμένη δομή, ιεραρχία ή καταστατικό. Έπειτα από έναν χρόνο χωρίς ουσιαστικά αποτελέσματα, οι συναντήσεις αυτές διεκόπησαν. Μεμονωμένοι ενδιαφερόμενοι προσεγγίζουν έκτοτε, κατά καιρούς, τον Χαρίτη, που συνεχίζει να υποστηρίζει τη αρχική γενική ιδέα του πρότζεκτ, προτείνοντάς του νέες ιδέες για μεμονωμένες ενέργειες, που άλλοτε υλοποιούνται και άλλοτε όχι.

Σύμφωνα με τον ίδιο, οι ντόπιοι κάτοικοι υπήρξαν πολύ διστακτικοί στην αρχή της προσπάθειας. Στην πορεία εξοικειώθηκαν περισσότερο με την ιδέα, βλέποντας και τις αλλαγές

Εικ. 21 Διακοσμημένες όψεις κατοικιών στη γειτονιά του Λάκκου.

στην περιοχή τους, αλλά και πάλι η ενεργός συμμετοχή τους περιορίζεται είτε στη διάθεση των προσόψεών τους για νέα έργα είτε στη δωρεά υλικών για να φιλοτεχνηθούν αυτά. Αντίθετα, κάποια μέλη της κοινότητας των Ρομά που κατοικούν στην περιοχή, βοηθούν σημαντικά σε επισκευές ή εργασίες καθαριότητας που γίνονται κατά καιρούς, κάνοντας καλής ποιότητας δουλειά, που όταν τα οικονομικά το επιτρέπουν, αμοιβεται χρηματικά.

Η μικρή συμμετοχή των ντόπιων και η χαμηλή ανταπόκριση των θεσμικών φορέων, οδήγησαν τον Χαρίτη στη διακοπή της προσπάθειας ενεργοποίησής τους. Οι όποιες ενέργειες

λαμβάνουν χώρα στο εξής, εντάσσονται, κυρίως, στη λειτουργία ενός χώρου διαμονής (residency) για καλλιτέχνες που διαχειρίζεται ο ίδιος, όπου οι διαμένοντες φιλοτεχνούν έργο της αρεσκείας τους σε προσόψεις κτιρίων της περιοχής, ως μέρος των υποχρεώσεών τους κατά τη διαμονή τους.

Παρόλα αυτά, το ενδιαφέρον όσων συμμετέχουν στις επί μέρους δραστηριότητες του πρότζεκτ και όσων, έστω, παραβρίσκονται στα «εγκαίνια» των νέων έργων είναι έντονο και αναπτύσσονται ενδιαφέρουσες συζητήσεις γύρω από το ζήτημα του Λάκκου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον υπάρχει και από πλευράς φοιτητών που ζητούν, κατά διαστήματα, πληροφορίες για το πρότζεκτ, όπως η γράφουσα, υπό την οπτική της δικής του εργασίας ο καθένας.

Βασικός στόχος του The Lakkos project είναι οι παρεμβάσεις στο αστικό τοπίο, με τα έργα που φιλοτεχνούνται κατά καιρούς να παραμένουν στον χώρο, γεγονός που, όπως φαίνεται, εκτιμάται από τον κόσμο, που δείχνει γενικά σεβασμό σε αυτά. Μέχρι τώρα έχουν καταγραφεί μικρής έκτασης βανδαλισμοί, η φύση των οποίων παραπέμπει, κατά τον ο Χαρίν, μάλλον, στη δράση παιδιών. Οι εργασίες που έχουν γίνει μέχρι στιγμής, δημιουργούν μια άλλη εικόνα στην περιοχή, ανεβάζοντας, σύμφωνα με τον Χαρίν, την αξία των ακινήτων κι οδηγώντας αρκετούς ιδιοκτήτες να ζητούν παραπάνω χρήματα για ενοικίαση ή πώληση της περιουσίας τους. Όπως, όμως, εξηγεί ο ίδιος, παρά τη βελτίωση που παρουσιάζει η εικόνα της συνοικίας, οι ιδιοκτήτες δεν ενδιαφέρονται να επιστρέψουν και να κατοικήσουν στην περιοχή, μιας και προτιμούν τα διαμερίσματα στις πολυκατοικίες.

Αρχικά, δημιουργήθηκαν ολιγάριθμα έργα που σχετίζονται με την ιστορία της περιοχής, όπως, λόγου χάρη, η ρεμπέτικη κομπανία, η φιγούρα ιερόδουλης στην πλατεία του Λάκκου και

Εικ. 22 Οι τοιχογραφίες της ρεμπέτικης κομπανίας και της ιερόδουλης στην πλατεία του Λάκκου.

η παράσταση παγοπωλείου της περιοχής, αλλά κατά τ'άλλα δεν επιδιώκεται μέσα από τα έργα κάποιας μορφής διασύνδεση μεταξύ προσωπικών ή συλλογικών βιωμάτων και τόπου. Η

θεματολογία που θα επιλέξει κάθε καλλιτέχνης είναι προσωπικό ζήτημα, αν και υπάρχουν αρκετοί που εμπνέονται, συμπτωματικά, από την ιστορία και την παράδοση της Κρήτης για το έργο τους.

Ρωτώντας τον Halpin εάν έχει αλλάξει ο στόχος του πρότζεκτ του, απαντάει κάνοντας μικρή αυτοκριτική: “No, it hasn't changed, but I haven't even been able to come near it”⁴⁶. Το βασικό πρόβλημα που αντιμετώπισε από την αρχή ήταν η σχεδόν ανύπαρκτη στήριξη από πλευράς τοπικής αυτοδιοίκησης και ντόπιων κατοίκων, που, τουλάχιστον, στη δεύτερη περίπτωση έχει σημειωθεί σημαντική βελτίωση μέσα στον χρόνο. Αναγνωρίζει πως πρέπει να υπάρξει ορθότερη οργάνωση, εάν θέλει να έχει καλύτερα αποτελέσματα, αλλά είναι αποφασισμένος να συνεχίσει την προσπάθεια, έστω μόνο με τη βοήθεια που έχει από κάποιους σταθερούς φίλους του πρότζεκτ.

Φεστιβάλ Αθέατη Πόλη

Το 2012 υλοποιείται το πρώτο φεστιβάλ Αθέατης Πόλης στο Ηράκλειο, με επίκεντρο τη συνοικία της Αγίας Τριάδας. Διοργανωτές του είναι μία μικρή ομάδα αρχιτεκτόνων που επέλεξαν τη δημιουργία ενός φεστιβάλ πόλης ως απάντηση στην εικόνα υποβάθμισης που εντόπιζαν σε διάφορα σημεία της πόλης. Όπως αναφέρει η Κάλια Πλατύρραχου, μέλος της ομάδας, στη συνέντευξη⁴⁷ που παραχώρησε στη γράφουσα, η ανάγκη που τους οδήγησε στην επιλογή αυτή ήταν ότι «Θέλαμε να εστιάσουμε σε περιοχές της πόλης που δεν τις ξέρει ο κόσμος κι έχουν αρχιτεκτονικό και κοινωνικό ενδιαφέρον. Μας ενδιέφερε να εξετάσουμε τι χρήσεις μπορούν να αποκτήσουν, να φωτίσουμε την αθέατη πλευρά της πόλης, τα σημεία που έχουν εγκαταλειφθεί από τους πολίτες και την τοπική αυτοδιοίκηση και να διαφανεί, έτσι, η ευκαιρία για αξιοποίηση και ανάδειξη. Μας ενδιαφέρει, επίσης, να προβάλλουμε την ανάγκη σεβασμού στο δημόσιο χώρο».

⁴⁶ «Όχι, δεν έχει αλλάξει, αλλά δεν έχω καταφέρει καν να τον πλησιάσω.»

⁴⁷ Η συνέντευξη παραχωρήθηκε διαδικτυακά στις 28/11/2018. Το κείμενο για το φεστιβάλ της «Αθέατης Πόλης» που ακολουθεί βασίζεται στις απαντήσεις της συνέντευξης εκτός κι αν σημειώνεται διαφορετικά.

Έπειτα από το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξαν συλλογικότητες και μεμονωμένοι πολίτες για να παρουσιάσουν κάποιο μικρό πρότζεκτ στο πλαίσιο του πρώτου φεστιβάλ, αλλά και από τη μεγάλη συμμετοχή του κόσμου τις ημέρες διεξαγωγής του, η διοργανώτρια ομάδα της Αθέατης Πόλης οργάνωσε τρεις ακόμα, μέχρι τώρα, όμοιες δράσεις, μετατρέποντας την αρχική της ιδέα σε θεσμό της πόλης.

«Στόχος του φεστιβάλ είναι ο επαναπροσδιορισμός και η διατύπωση πρότασης για τη ανάκτηση της σχέσης των κατοίκων της πόλης με το δημόσιο χώρο και τη γειτονιά, καθώς και η

βελτίωση της ποιότητας του αστικού περιβάλλοντος και της δημόσιας ζωής. Σκοπός μας είναι μέσα από μια σειρά παρεμβάσεων και δράσεων να αναπτύξουμε το δημόσιο διάλογο, να ευαισθητοποιήσουμε και να ενεργοποιήσουμε τους κατοίκους των περιοχών τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο»⁴⁸. Προκειμένου να ικανοποιήσει τους στόχους της, η ομάδα της Αθέατης

Πόλης επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε διαφορετική κάθε φορά περιοχή, όπου συνυπάρχουν η εγκατάλειψη, η ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική και τα κοινωνικά προβλήματα. Η επιλογή αρχικά έγινε ανά περιοχή (Αγία Τριάδα, Λάκκος, περιοχή ενετικών τειχών) και στη συνέχεια πέρασαν στα μεμονωμένα κτίρια (οικοδομήματα κατά μήκος του αραβοβυζαντινού τείχους).

Εικ. 23 Εκδηλώσεις της «Αθέατης Πόλης» σε Αγία Τριάδα, Λάκκο και Ενετικά Τείχη αντίστοιχα.

Η επιλογή του φεστιβάλ πόλης θεωρήθηκε πιο κατάλληλη από μία ομιλία ή μία έκθεση, καθώς έχει περισσότερο βιωματικό χαρακτήρα. Επιζητείται η εμπλοκή των κατοίκων και με τον τρόπο αυτόν αποκτούν ζωή μέρη που μέχρι πρότινος ήταν, για παράδειγμα,

⁴⁸ <http://www.atheatipoli.gr/festival-heraklion> (τελευταία προσπέλαση 3/1/2019)

χώροι στάθμευσης ή χώροι με σχεδόν ανύπαρκτη καθαριότητα. «Με τον τρόπο αυτόν υπάρχει πιο εύκολη και ουσιαστική αφύπνιση. Μένουν πράγματα στην πόλη, τοιχογραφίες ή κάτι άλλο. Κερδίζει η γειτονιά και ο κόσμος μαθαίνει, νοιάζεται περισσότερο (θέλω να πιστεύω!)».

Η λήψη αποφάσεων για τον τρόπο διοργάνωσης του φεστιβάλ ακολουθεί δύο στάδια. Στο πρώτο, η οργανωτική επιτροπή της Αθέατης Πόλης αποφασίζει την περιοχή στην οποία θα διεξαχθεί το επόμενο φεστιβάλ κι έρχεται σε επαφή με φορείς και ιδιώτες για θέματα αδειοδότησης, εάν και εφόσον χρειάζεται. Στη συνέχεια, ακολουθεί ανοιχτό κάλεσμα προς κάθε ενδιαφερόμενο, συλλογικότητα, θεσμοθετημένο φορέα ή ανεξάρτητο κάτοικο της πόλης, ώστε να κατατεθούν επί μέρους προτάσεις για συγκεκριμένες υπο-δράσεις, που θα υλοποιηθούν στον προεπιλεγμένο χώρο του φεστιβάλ και θα ακολουθούν τη φιλοσοφία της διοργάνωσης: «Το φεστιβάλ φιλοξενεί εκδηλώσεις και δράσεις συλλογικοτήτων, δημιουργικών ομάδων και ενεργών πολιτών, όπως ομιλίες, εικαστικές παρεμβάσεις, εκθέσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, workshops κ.ά.»⁴⁹. Η οργανωτική επιτροπή του φεστιβάλ επιδιώκει να υπάρχει μεγάλη ποικιλία στη μορφή των προτεινόμενων δραστηριοτήτων, με στόχο την προσέλκυση μεγαλύτερου κοινού, με διαφορετικά ενδιαφέροντα και γνωστικό υπόβαθρο.

Στα φεστιβάλ που έχουν λάβει χώρα μέχρι σήμερα έχουν πάρει μέρος με ανεξάρτητες δραστηριότητες κυρίως μεμονωμένοι πολίτες. Ακολουθούν, σε ποσοστό συμμετοχής, οι διάφορες συλλογικότητες (π.χ. Σύλλογος Εκτάκτων Αρχαιολόγων Παραρτήματος Κρήτης, Σύλλογος Παιδαγωγών-Εμψυχωτών Θεατρικού Παιχνιδιού, Φωτογραφική Ομάδα

Εικ. 24 Στιγμιότυπα εκδηλώσεων Σωματείου Εμψυχωτών, Συλλόγου Εκτάκτων Αρχαιολόγων και το Καλλιτεχνικό Σχολείο Ηρακλείου, από τα φεστιβάλ στον Λάκκο, τα Ενετικά Τείχη και την περιοχή του Αραβοβυζαντινού τείχους.

⁴⁹ <http://www.atheatipoli.gr/festival-heraklion> (τελευταία προσπέλαση 3/1/2019)

Πανεπιστημίου Κρήτης, κ.λπ.) και, τέλος φορείς της πόλης (π.χ. ο Δήμος Ηρακλείου και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου).

Το φεστιβάλ απευθύνεται σε όλους τους ενδιαφερόμενους, ανεξαρτήτως ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου. Στην πράξη, σύμφωνα με την Πλατύρραχου, «Κινητοποιείται πάντα η γειτονιά και όλων των ηλικιών οι πολίτες που ενδιαφέρονται και θέλουν να ευαισθητοποιηθούν. Και πάντα υπάρχουν εκείνοι που βρίσκονται στα σημεία του φεστιβάλ τυχαία. Περνάς, για παράδειγμα, μπροστά από το (παλιό) κτήριο της Τροχαίας, βλέπεις ότι κάτι γίνεται και μπαίνεις μέσα».

Η ομάδα, κατά τη διάρκεια του φεστιβάλ, προωθεί συστηματικά τις δράσεις της μέσω διαδικτύου, μέσω κοινωνικής δικτύωσης και τοπικών ιστοσελίδων. Τοποθετεί, επιπλέον, ενημερωτικά περίπτερα σε κομβικά σημεία της πόλης (π.χ. Κέντρο, Καινούρια Πόρτα), όπου κανείς μπορεί να βρει φυλλάδια και το πρόγραμμα του φεστιβάλ. Τέλος, γίνονται κατάλληλες κρούσεις και μέσα από την τοπική τηλεφόραση και το ραδιόφωνο.

Ο αριθμός των κατοίκων (κι επισκεπτών;) που παρακολουθήσαν ή και πήραν μέρος σε κάποια από τις μεμονωμένες δραστηριότητες των φεστιβάλ που έχουν διεξαχθεί ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Παρά τους στόχους που έχει θέσει η οργανωτική ομάδα ως προς τον χαρακτήρα και τον ρόλο ύπαρξης του φεστιβάλ καθ'εαυτού, η Πλατύρραχου πιστεύει πως πολλοί το αντιμετωπίζουν ως ένα μέσο ψυχαγωγίας στην πόλη, όπου το πολιτιστικό ενδιαφέρον είναι ούτως ή άλλως έντονο, όπως διαφαίνεται από τις ποικίλες εικαστικές δραστηριότητες που διοργανώνονται κατά καιρούς. Το ενδιαφέρον είναι ακόμα πιο μεγάλο για τους κατοίκους στην οποία γειτονιά λαμβάνουν χώρα κάθε φορά οι εκδηλώσεις, ενώ υπάρχει πάντα και το στοιχείο της περιέργειας.

Ακόμα και με αυτούς τους όρους, αναπτύσσεται κάποιος διάλογος για θέματα που σχετίζονται με ζητήματα διαχείρισης του δημόσιου χώρου και βελτίωσης της ζωής στην πόλη, μέσα, όμως, στα στενά χρονικά πλαίσια του φεστιβάλ και χωρίς μεγάλη συμμετοχή, αφού ο κόσμος προσέρχεται με χαλαρή διάθεση για να ψυχαγωγηθεί. Η Πλατύρραχου συμπληρώνει πως η οργανωτική επιτροπή έχει διάθεση για διάλογο και η σελίδα της ομάδας στο Facebook είναι πάντα ενεργή για κατάθεση σχολίων. Δεδομένου, όμως, ότι η διοργάνωση του φεστιβάλ

απαιτεί πολύ χρόνο και τα μέλη της βασικής ομάδας είναι εργαζόμενοι, μόλις ολοκληρωθεί το πρόγραμμα κάθε φεστιβάλ, επιστρέφουν στην καθημερινότητα, προσπαθώντας να κερδίσουν τον χαμένο χρόνο για τις υποχρεώσεις που έμειναν πίσω.

Μεγάλο μέρος στις εκδηλώσεις της Αθέατης Πόλης καταλαμβάνει η τέχνη, σε διάφορες μορφές, αφού, όπως σημειώνει και η Πλατύρραχου, «μέσω αυτής το τοπίο μπορεί να μεταμορφωθεί κι ένα κτίριο να αναζωογονηθεί. Κάτι σου μένει. Μέσα, για παράδειγμα, από ένα θεατρικό δρώμενο δημιουργείται βίωμα, μια ανάμνηση, μια σχέση τόπου-εμπειρίας. Ο χώρος βιώνεται με τελείως διαφορετικό τρόπο, αποτελεί ένα έναυσμα για να κάνει κανείς κι άλλα πράγματα. Η τέχνη βοηθά να περάσει το μήνυμα πιο βιωματικά, να δημιουργηθεί ανάμνηση και να παρακινηθεί η συμμετοχή».

Τα περισσότερα έργα τέχνης που δημιουργούνται κατά την εξέλιξη του φεστιβάλ ή παρουσιάζονται ήδη ολοκληρωμένα σε αυτό, αποσύρονται μετά τη λήξη του από τον χώρο διεξαγωγής των εκδηλώσεων. Η πρακτική αυτή οφείλεται τόσο στην επιθυμία των ίδιων των

Εικ. 25 Υπαίθριες εικαστικές εγκαταστάσεις στο πλαίσιο του φεστιβάλ.

καλλιτεχνών όσο και στα φθαρτά υλικά πολλών έργων, που δεν αντέχουν στον χρόνο και στην έκθεση στα καιρικά φαινόμενα. Σύμφωνα με την Πλατύρραχου, το ενδεχόμενο παραμονής τους στον δημόσιο χώρο θα απαιτούσε και κάποια μορφή φύλαξη και συντήρησή τους, όπως απεδείχθη με κάποια από τα περίπτερα ενημέρωσης της διοργάνωσης, που, μετά το πέρας των εκδηλώσεών της, λεηλατήθηκαν.

Παρ'όλα αυτά «χρόνο με τον χρόνο ίσως βελτιώνεται το κομμάτι αυτό, όχι για να θυμούνται εσένα (δηλ. την Αθέατη Πόλη), αλλά σαν βοήθεια στον δημόσιο χώρο».

Σημαντική θέση στις εκδηλώσεις της Αθέατης Πόλης κατέχουν, επιπλέον, η ανάδειξη της ιστορίας και της μνήμης της πόλης. Ο ρόλος των αρχαιολόγων είναι καταλυτικός στην περίπτωση αυτή, αλλά δεν έχει υπάρξει κάποια προσπάθεια καταγραφής πιθανών συσχετισμών με προσωπικά βιώματα των συμμετεχόντων. Ακόμα, όμως, κι αν πρόκειται για νέα εμπειρία, η φαινομενολογική προσέγγιση στην παρουσίαση της ιστορίας ενισχύει την κατανόηση της, κάνοντας πιθανή τη δημιουργία πολύ προσωπικού βιώματος.

Έπειτα από τέσσερα επιτυχημένα, από πλευράς πλήθους εκδηλώσεων και συμμετεχόντων, φεστιβάλ, ο αρχικός στόχος παραμένει ίδιος. Κατά την Πλατύρραχου, το αστικό τοπίο επηρεάστηκε σε διαφορετικό βαθμό κατά περίπτωση· ο Λάκκος ξαναζωντάνεψε, τα κτίρια της Τροχαίας και της Αστυνομίας ξανάνοιξαν. «Κάνεις μια αρχή και το συνεχίζουν άλλοι». Η εμπειρία των προηγούμενων διοργανώσεων βοηθά στην ενίσχυση των δεσμών της ομάδας και προλαμβάνει κάποια προβλήματα: «Θέλει τρέξιμο, άδειες για κάθε χώρο. Ο κόσμος γενικά ανταποκρίνεται. Δεν είχαμε πολλά προβλήματα. Υπάρχουν πάντα οι περίεργοι που δημιουργούν ζητήματα. Έχουμε, επίσης, οικονομικό πρόβλημα. Είναι δύσκολες οι χορηγίες. Αρχικά, επίσης, δεν είχαμε πολλούς εθελοντές. Με τα χρόνια τα πράγματα είναι πολύ καλύτερα».

Κεφάλαιο Τρίτο

Ανάλυση απαντήσεων συνεντεύξεων

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι ερωτήσεις στις οποίες κλήθηκαν να απαντήσουν οι εκπρόσωποι των τριών δράσεων, καλύπτουν πέντε βασικούς άξονες: α) την καταγραφή της ανάγκης που προκάλεσε την κινητοποίηση των ομάδων, β) την περιγραφή των επιμέρους δράσεών τους, γ) την ενεργοποίηση του κοινού, δ) την έμφαση στο ιστορικό υπόβαθρο κάθε περιοχής και τον ρόλο της μνήμης, και ε) τον αντίκτυπο στο αστικό τοπίο. Στις απαντήσεις τους εντοπίζονται κοινά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον ευρύτερο χαρακτήρα των δράσεων, αλλά και διαφοροποιήσεις που προκύπτουν από τη διαφορετική προσέγγιση του αντικειμένου από κάθε ομάδα και οι οποίες επισημαίνονται στη συζήτηση που ακολουθεί μόνο όταν προκαλούν κάποια διαφοροποίηση επί της ουσίας.

α) Καταγραφή ανάγκης που προκάλεσε την ενεργοποίηση των πρωτοβουλιών

Ξεκινώντας από την καταγραφή της ανάγκης που προκάλεσε την ενεργοποίηση των πολιτών και οδήγησε στη σύσταση των ομάδων, σε όλες τις περιπτώσεις αναφέρεται η αναγνώριση τόσο της υποβάθμισης κάθε περιοχής όσο και της δυναμικής που εκείνη φέρει, καθώς και η διάθεση και πρόθεση για ενεργό συμμετοχή με στόχο την ανατροπή της υφιστάμενης κατάστασης. Η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου, η αρχιτεκτονική κληρονομιά, η ιστορία κάθε περιοχής και τα προβλήματα και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικές ομάδες που ζουν μόνιμα στους χώρους δράσης υπήρξαν και παραμένουν, εν γένει, οι κύριοι τομείς ενδιαφέροντος των ομάδων, από τη σύστασή τους μέχρι και σήμερα. Με βάση αυτήν την περιγραφή, οι ομάδες υπό συζήτηση εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο των κινήσεων πολιτών με δράση στον αστικό χώρο.

β) Περιγραφή δραστηριοτήτων πρωτοβουλιών

Γύρω από τους παραπάνω τομείς περιστρέφονται και οι επιμέρους δραστηριότητες κάθε πρωτοβουλίας. Εικαστικές παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο, ξεναγήσεις για το ευρύ κοινό, μουσικές εκδηλώσεις και θεατρικά δρώμενα, ομιλίες και εκθέσεις είναι τα βασικά μέσα που χρησιμοποιούν οι ομάδες προκειμένου να προσελκύσουν κόσμο στους τόπους δράσης τους και να ενημερώσουν για τα ζητήματα που τις απασχολούν, με απώτερο στόχο να προκαλέσουν, τουλάχιστον, ένα γόνιμο διάλογο, που θα μπορούσε, δυνητικά, να οδηγήσει σε απτά αποτελέσματα.

Βασική διαφορά στον τρόπο λειτουργίας των ομάδων υπό συζήτηση είναι η χρονική διάρκεια και η χωρική επιλογή για τη διενέργεια κάθε τύπου δράσης. Στην περίπτωση του The Lakkos project και του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας, η ευρύτερη περιοχή διοργάνωσης των δραστηριοτήτων είναι εξ ορισμού επιλεγμένη. Παρ'όλα αυτά, παρατηρείται μια σχετικά ευρεία διασπορά σε ολόκληρο το οικιστικό κομμάτι ενδιαφέροντος, αν και ακολουθείται μάλλον τυχαία διαδικασία επιλογής.

Στην περιοχή του Λάκκου, οι εκδηλώσεις περιορίζονται, πλέον, κυρίως σε μικρές συναθροίσεις για να γιορταστεί η ολοκλήρωση ενός νέου έργου σε κάποια από τις προσόψεις της συνοικίας, πλέον κυρίως από τους καλλιτέχνες του residency, ενέργεια που υλοποιείται καθόλη τη διάρκεια του έτους, δίχως να ακολουθείται συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα. Σε τυχαίο χρόνο υλοποιείται, επίσης, ο καλλωπισμός προσόψεων, ανάλογα με τις διαθέσεις των ιδιοκτητών. Παρ'όλα αυτά, διακρίνεται προσπάθεια διάχυσης του προγράμματος σε ολόκληρο τον οικισμό του Λάκκου, με δημιουργία συμπληρωματικών έργων στους δρόμους και τις όψεις όπου υπάρχουν αμήχανα κενά, διαμορφώνοντας ακούσια μια δημόσια, υπαίθρια έκθεση τοιχογραφιών.

Στην Αγία Τριάδα, οι εκδηλώσεις υλοποιούνται κυρίως τους θερινούς μήνες, περίοδο που διοργανώνονται γενικά πολιτιστικές εκδηλώσεις στην πόλη του Ηρακλείου, μέρος στις οποίες παίρνει και ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος. Εξάιρεση φαίνεται να αποτελούν οι δράσεις καθαρισμού και καλλωπισμού επιλεγμένων σημείων της συνοικίας, που διέπονται από άλλα

κριτήρια επιλογής χρόνου και διάρκειας υλοποίησής τους (π.χ. καιρικές συνθήκες, διαθεσιμότητα συμβαλλόμελων μελών, εγκρίσεις από υπηρεσίες Δήμου κ.ό.κ.).

Ο τρόπος λειτουργίας του φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης το διαφοροποιεί πλήρως από τις άλλες δύο πρωτοβουλίες. Η πρόθεση της οργανωτικής επιτροπής είναι το φεστιβάλ να διοργανώνεται κάθε χρόνο ή ανά δύο έτη, αλλά στην ουσία αυτό καθορίζεται από τη διαθεσιμότητα των μελών της και τη δυνατότητα συντονισμού των λοιπών υποχρεώσεών τους. Η τοποθεσία διεξαγωγής του φεστιβάλ τροποποιείται κάθε φορά, διατηρώντας, όμως, τις βασικές προϋποθέσεις που έχει θέσει η ομάδα, να πρόκειται, δηλαδή, για υποβαθμισμένη περιοχή, με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική και κοινωνικά ζητήματα. Ανεξαρτήτως τοποθεσίας, το φεστιβάλ διαρκεί 3-4 μέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων υλοποιούνται επιμέρους, παράλληλες, δραστηριότητες σε ολόκληρη την περιοχή ενδιαφέροντος. Ενδεικτικά, αναφέρονται η ιδιότυπη ξενάγηση στην περιοχή του Λάκκου, με συνδυασμό ιστορικών στοιχείων και δραματοποίησης, το παιχνίδι απόδρασης στα ενετικά τείχη, οι εκθέσεις φωτογραφίας και εικαστικών έργων στα κτίρια της Τροχαίας και της Αστυνομίας και η διοργάνωση υπαίθριων μουσικών εκδηλώσεων στην Αγία Τριάδα.

Στην πλειονότητά τους, οι εκδηλώσεις και των τριών πρωτοβουλιών βασίζονται στην τέχνη και περιλαμβάνουν διάφορες μορφές της. Το The Lakkos project στηρίζεται εξ ορισμού σε σημαντικό ποσοστό στην τέχνη, είτε με την εφαρμογή του επιλεγμένου χρωματολόγιου είτε με τη διακόσμηση των προσόψεων με τοιχογραφίες, με στόχο την οπτική βελτίωση της περιοχής και κατ'επέκταση τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των διαμενόντων, καθώς και την προσέλκυση των άλλων κατοίκων της πόλης, ακόμα κι αν χρησιμοποιούν τον Λάκκο ως απλό πέρασμα προς τον χώρο εργασίας ή την κατοικία τους. Ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας χρησιμοποιεί την τέχνη περισσότερο αβέβαια, αφού συμμετέχει κυρίως σε ανάλογες πρωτοβουλίες άλλων, παραμένει, όμως, ανοιχτός σε προτάσεις και είναι πρόθυμος να στηρίξει τις εικαστικές προσπάθειες κάθε ενδιαφερόμενου. Η Αθέατη Πόλη, τέλος, μολονότι θεωρεί πως η τέχνη αποτελεί βασικό συστατικό της μεθόδου αφύπνισης που ακολουθεί (σύμφωνα με την Πλατύρραχου: «Η τέχνη βοηθά να περάσει το μήνυμα πιο βιωματικά, να δημιουργηθεί ανάμνηση και να παρακινηθεί η συμμετοχή» [Πλατύρραχου 2018, π.σ.]), αφήνει ελεύθερους τους συμμετέχοντες να επιλέξουν το είδος, τη μορφή και το περιεχόμενο κάθε έργου,

στοχεύοντας στην αφύπνιση του κοινού μέσω της προσωπικής εμπειρίας και των ατομικών συσχετισμών.

Η επιλογή των δραστηριοτήτων, είτε πρόκειται για έκθεση είτε για παράσταση, καθορίζεται μάλλον τυχαία. Το δε περιεχόμενό τους δε σχετίζεται πάντα με την περιοχή παρουσίασής τους, αν και έχουν υπάρξει αρκετές προτάσεις που είτε αποτελούν αναπαράσταση μέρους της ιστορίας κάθε περιοχής είτε απλώς εμπνέονται από αυτήν (βλ. παρακάτω) ή, πολύ περισσότερο, με τους στόχους της κάθε πρωτοβουλίας. Αποτελούν περισσότερο μία αφορμή για να επισκεφθεί κανείς τον χώρο διεξαγωγής των εκδηλώσεων, έχοντας, συνάμα, την ευκαιρία να προσεγγίσει έναν, κατά τ'άλλα, υποβαθμισμένο τόπο, με διαφορετική ματιά και διάθεση, και πιο σπάνια να συμμετέχει κι ο ίδιος ενεργά σε κάποια από τις δραστηριότητες.

γ) Σε ποιους απευθύνονται οι ενέργειες αυτές και ποιους εν τέλει κινητοποιούν;

Στους κεντρικούς στόχους των πρωτοβουλιών υπό μελέτη είναι η κινητοποίηση των ντόπιων κατοίκων των περιοχών όπου δραστηριοποιούνται οι ομάδες, των θεσμικών φορέων και εν γένει κάθε ενδιαφερόμενου κατοίκου, με στόχο την αναβάθμιση των επιλεγμένων τοποθεσιών. Μολονότι το θέμα αυτό φαίνεται να απασχολεί πολύ τα μέλη των διοργανώτριων ομάδων, καμία δε χρησιμοποιεί κάποιο εργαλείο ποσοτικής και ποιοτικής καταγραφής, με αποτέλεσμα η όποια εκτίμηση γίνεται, να βασίζεται σε εμπειρικά δεδομένα.

Έτσι, οι ιθύνοντες του The Lakkos project και του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας εκτιμούν πως δεν έχει νόημα πλέον να στοχεύουν στην ενεργοποίηση των ντόπιων κατοίκων, οι οποίοι, ούτως ή άλλως, είναι ολιγάριθμοι και μεγάλης ηλικίας. Επιπλέον, η χαμηλού κόστους ζωή στις περιοχές ενδιαφέροντος προσέλκυσε από νωρίς μέλη μειονοτικών ομάδων (Ρομά, πρόσφυγες, μετανάστες), που στην πλειονότητά τους, επίσης, δε συμμετέχουν στις προσπάθειες αναβάθμισης. Η επικρατούσα κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των αρχικών προσπαθειών προσέλκυσης του ντόπιου πληθυσμού από τον Χαλρην στο The Lakkos project και την έμφαση στην προσέλκυση θεσμικών φορέων και γενικότερα κατοίκων του Ηρακλείου στην περίπτωση του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας.

Διαφορετική είναι η εκτίμηση της Πλατύρραχου, η οποία αναφέρει στη συνέντευξή της πως πρώτη από όλους ενεργοποιείται η Γειτονιά όπου λαμβάνει χώρα κάθε φορά το φεστιβάλ, προσέγγιση που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις απαντήσεις των Χαίριν και Χούπα, λαμβάνοντας υπόψη πως, συμπτωματικά, δραστηριοποιούνται σε δύο από τις τέσσερις περιοχές που έχει μέχρι τώρα διεξαχθεί το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης. Ακολουθούν όλοι όσοι ενδιαφέρονται και θέλουν να ευαισθητοποιηθούν. Η συνέχεια της απάντησης της Πλατύρραχου, όμως, δίνει πληροφορίες μάλλον ως προς το ποιοι παρακολουθούν τις εκδηλώσεις του φεστιβάλ, παρά ποιοι με αφορμή αυτές κινητοποιούνται ουσιαστικά προκειμένου να γίνουν επιπλέον βήματα για την αναβάθμιση κάθε περιοχής: «Και πάντα υπάρχουν εκείνοι που βρίσκονται στα σημεία του φεστιβάλ τυχαία. Περνάς, για παράδειγμα, μπροστά από το κτίριο της Τροχαία, βλέπεις ότι κάτι γίνεται και μπαίνεις μέσα». Παρά ταύτα, κάθε πρωτοβουλία έχει καταφέρει να συγκεντρώσει γύρω της ένα κοινό που παρακολουθεί και στηρίζει συστηματικά τη δράση της, άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο ενεργητικά.

δ) Ιστορικό υπόβαθρο και μνήμη

Ο τρίτος άξονας της έρευνας, που σχετίζεται πιο άμεσα με το θέμα της λειτουργίας μουσειοποιητικών μηχανισμών «από τα κάτω», διερευνά την ενδεχόμενη αξία που αναγνωρίζουν οι πρωτοβουλίες στο ιστορικό υπόβαθρο κάθε περιοχής, την έμφαση στην ιστορική τεκμηρίωση και την πιθανή συσχέτιση των δράσεών τους με τη συλλογική ή την ατομική μνήμη.

Από την αρχή, έγινε φανερό πως ένα από τα κοινά σημεία των πρωτοβουλιών υπό συζήτηση είναι η αξία που αναγνωρίζουν στην ιστορία της περιοχής δράσης τους. Οι ρεμπέτες που φιλοτεχνήθηκαν σε τοίχο της πλατείας του Λάκκου, καθώς και η μορφή ιερόδουλης σε μία γωνία απέναντι από το σημερινό καφενείο, τα λίγα λόγια στην ιστοσελίδα του πρότζεκτ και οι ολιγάριθμες ξεναγήσεις για το κοινό που διοργανώνονται κατά καιρούς είναι οι κύριες, και μάλλον περιορισμένες, ενέργειες προβολής της ιστορίας του Λάκκου από το The Lakkos project. Ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος της Αγίας Τριάδας από την άλλη, δίνει, μάλλον, μεγαλύτερη

έμφαση στην ιστορική και αρχιτεκτονική αξία μεμονωμένων κτιρίων της συνοικίας, μέσα από ενέργειες μέριμνας για την αποκατάστασή τους (π.χ. Φάμπρικα Ανωγειανάκη, Εκκλησία Αγίας Αναστασίας, καταγραφή κτιρίων με ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά), ενώ και αυτή η ομάδα διοργανώνει κατά διαστήματα ξεναγήσεις, ως ευκαιρία για γνωριμία με την παλιά συνοικία της πόλης.

Το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης, αντίθετα, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη σημασία της ιστορικής τεκμηρίωσης και για να το πετύχει στηρίζεται στη συνεργασία της με ιστορικούς και αρχαιολόγους της περιοχής, που προτείνουν με τη σειρά τους ποικίλες δράσεις για κάθε φεστιβάλ. Μέσα από διαδραστικές με το κοινό ξεναγήσεις, κύκλους ομιλιών, εκθέσεις και θεατρικά δρώμενα ξεδιπλώνεται αναλυτικά το ιστορικό υπόβαθρο κάθε περιοχής, με στόχο την προσέλκυση όσο γίνεται περισσότερο ποικιλόμορφου κοινού, ως προς την ηλικία, τα ενδιαφέροντα και το μορφωτικό επίπεδο. Η έμφαση που επιδεικνύει η οργανωτική επιτροπή στο θέμα της ιστορικής τεκμηρίωσης επικαιροποιείται από την επιλογή συνδιοργάνωσης του τελευταίου φεστιβάλ, εκτός από τον τοπικό Δήμο, με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.

Στην ερώτηση του κατά πόσο επιδιώκεται κάποιας μορφής διασύνδεση των εκδηλώσεων με τη μνήμη των κατοίκων κάθε περιοχής, η απάντηση ήταν αρνητική. Ο περιορισμένος αριθμός ντόπιων κατοίκων σε Λάκκο και Αγία Τριάδα δεν επιτρέπει, σύμφωνα με τους Χαρίτη και Χούπα, την οργάνωση δρώμενων που να εμπνέονται από τη συλλογική μνήμη ή την οργάνωση δρώμενων που να ανασύρουν με κάποιον τρόπο τη μνήμη των κατοίκων. Παράλληλα, οι καθημερινές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μειονοτικές ομάδες των περιοχών αυτών, θεωρείται πως αποτελούν εμπόδιο για τη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις και την έκφραση της ατομικής τους μνήμης, σε σχέση με κάθε τόπο, μέσα από αυτές. Αντίθετα, σε επίπεδο δράσης, ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας έχει σχηματίσει ομάδα καταγραφής προφορικών μαρτυριών, με στόχο την αποτύπωση, με διάφορα μέσα, της καθημερινής ιστορίας της περιοχής, όπως την έζησαν ή την αντιλήφθηκαν οι ηλικιωμένοι ντόπιοι κάτοικοί της. Το υλικό, όμως, που συγκεντρώνεται από την ομάδα, δεν έχει, προς το παρόν, παρουσιασθεί με κάποιον τρόπο στο ευρύ κοινό.

Το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης επίσης δεν επιδιώκει άμεσα με κάποιον τρόπο την εμπλοκή της μνήμης των κατοίκων στις εκδηλώσεις που διοργανώνονται. Μια τέτοια επιλογή επαφίεται στις επιθυμίες και τον τρόπο προσέγγισης του θέματος από κάθε συμμετέχοντα, δίχως, όμως, να αποτελεί προϋπόθεση για την αποδοχή μιας προτεινόμενης δράσης. Έτσι, στο φεστιβάλ του 2013, που έλαβε χώρα στην περιοχή του Λάκκου, παρουσιάστηκε το πρότζεκτ «Λάκκος: αναμνήσεις στη μπουγάδα», σε έναν από τους δρόμους του οικισμού, με φωτογραφίες και προφορικές μαρτυρίες των ηλικιωμένων κατοίκων, για την εποχή που λειτουργούσαν ακόμα τα πορνεία, τους Αμερικάνους πελάτες και τα κουτσαβάκια που μαζεύονταν στα καφενεία της περιοχής⁵⁰. Το 2015, το φεστιβάλ μεταφέρθηκε στα βενετσιάνικα τείχη και οι μνήμες και οι απόψεις των Ηρακλειωτών για το μνημείο αποτυπώθηκαν στο ντοκιμαντέρ μικρού μήκους με τίτλο «Η προφορική μαρτυρία κατασκευάζει το τοπίο των τειχών»⁵¹. Μαρτυρίες από την παιδική ηλικία των κατοίκων της περιοχής και τη βίωση του μνημείου σε επίπεδο καθημερινότητας, απόψεις για το πώς το διαχειρίζονται οι επίσημοι φορείς της πόλης και πλάνα από διαφορετικά σημεία του οχυρωματικού έργου συνθέτουν το ντοκιμαντέρ που προβλήθηκε στο πλαίσιο μικρής έκθεσης με θέμα τα βενετσιάνικα τείχη, στο εσωτερικό της Πύλης Βιτούρι.

Πέραν της τυχαίας συσχέτισης της μνήμης με τον τόπο σε επίπεδο εκδηλώσεων, καμία πρωτοβουλία δεν έκρινε σκόπιμη την καταγραφή της επιτόπιας αντίδρασης όσων παρακολούθησαν τις επιμέρους δράσεις, ως προς τη διασύνδεση με τη μνήμη, και έτσι δεν υπήρξε, αντιστοίχως, πρόβλεψη για χρήση ανάλογης μεθόδου καταγραφής. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση της Πλατύρραχου: «Σίγουρα θα υπήρξε κάποια διασύνδεση, αλλά δεν το ξέρουμε με κάποιον τρόπο εμείς».

⁵⁰ <https://cretazine.com/heraklion/city-life/other-city-life/item/1399-project-lakkos-anamniseis-sti-mpougada> και <https://cretazine.com/lakkosproject/#/6> (τελευταία προσπέλαση 19/1/2019)

⁵¹ <https://www.youtube.com/watch?v=TDiilkGMRWk> (τελευταία προσπέλαση 19/1/2019)

ε) Αντίκτυπος στο αστικό τοπίο

Ο τελευταίος άξονας της έρευνας, με βάση τις συνεντεύξεις, σχετίζεται με τον πιθανό αντίκτυπο των τριών δράσεων στο αστικό τοπίο του Ηρακλείου. Με βάση όσα ειπώθηκαν στην αρχή της εργασίας περί τοπίου, η εκτίμηση του αντίκτυπου των τριών δράσεων υπό συζήτηση μπορεί να έχει πολλαπλές αναγνώσεις, ανάλογα με το ποιος είναι εκείνος που κάνει την εκτίμηση αυτή. Από τις απαντήσεις των πληροφορητών έγινε σαφές πως δεν έχει υπάρξει πρόβλεψη για συστηματική καταγραφή του αντίκτυπου των δράσεών τους στο αστικό τοπίο και για χάραξη της μετέπειτα στρατηγικής της κάθε ομάδας, βάσει αυτής. Η συζήτηση στην παρούσα μελέτη, συνεπώς, αναπτύσσεται με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων (αρχικοί στόχοι και επιρροή αστικού τοπίου) και την προσωπική αξιολόγηση αυτών από τη γράφουσα στον πραγματικό κόσμο, ως εξωτερικής παρατηρήτριας, εκτίμηση, παράλληλα, που οπωσδήποτε θα απέχει σημαντικά από εκείνη των κατοίκων που βιώνουν καθημερινά την Αγία Τριάδα, τον Λάκκο, το κέντρο του Ηρακλείου και την περιοχή των τειχών. Η πρόσληψη του τοπίου από εκείνους, η ερμηνεία, δηλαδή, του περιβάλλοντος χώρου και η υπόστασή τους μέσα σε αυτόν (Δουκέλλης, 2005α, 17), κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας των υπό μελέτη δράσεων, θα μπορούσε να καταγραφεί με άλλα μεθοδολογικά εργαλεία (π.χ. έρευνα κοινού με δομημένο ερωτηματολόγιο, δημιουργία ντοκιμαντέρ με καταγραφή της καθημερινής ζωής των κατοίκων πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από μία δράση, κ.ά.), διαδικασία που υπερβαίνει τα όρια της παρούσας διπλωματικής, αλλά που θα μπορούσε, μελλοντικά, να συμπληρώσει με πολύτιμα στοιχεία την έρευνα.

Όπως διαβάζουμε στην ιστοσελίδα της Αθεάτης Πόλης, η Αγία Τριάδα «παρουσιάζεται ως περιοχή με έντονα στοιχεία αποσύνθεσης, εγκατάλειψης και περιθωριοποίησης, διατηρεί όμως στοιχεία ενδιαφέροντος στο ρυμοτομικό ιστό, σε οικιστικά σύνολα, τέτοιας σημασίας που χρήζουν ανάδειξης, διατήρησης και επανάχρησης με λειτουργίες που συνάδουν με τον ήπιο χαρακτήρα της περιοχής»⁵². Η οργανωτική επιτροπή χαράσσει διαδρομές με στόχο την επισήμανση των διαφόρων χρήσεων και τις δυνατότητες ανάκτησής της συνοικίας, δίνει

⁵² <http://www.atheatipoli.gr/festival-heraklion/%CE%B1%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CE%B7-%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B7-2012> (τελευταία προσπέλαση 24/1/2019)

πρόσβαση σε κλειστά κτίρια, για την περίοδο του φεστιβάλ, όπου οι συμμετέχοντες εκφράζονται μέσα από την τέχνη, πλατώματα καθαρίζονται και εκκενώνονται από τα σταθμευμένα αυτοκίνητα για να φιλοξενηθούν μουσικές εκδηλώσεις και πλήθος κόσμος παρακολουθεί τα δρώμενα. Σήμερα, το μόνο που έχει μείνει, συμπτωματικά, στην περιοχή για να θυμίζει το φεστιβάλ είναι μία από τις ενημερωτικές πινακίδες που συνέταξε ο Σ.ΕΚ.Α. Κρήτης, στο πλαίσιο της ξενάγησης που οργάνωσε για το φεστιβάλ, έξω από το Μποδοσάκειο δημοτικό σχολείο. Η επαναφορά της καθημερινότητας στην περιοχή στην προ του φεστιβάλ κατάσταση μαρτυρά τον εφήμερο χαρακτήρα της δράσης στον χώρο και, μάλλον, μια περισσότερο επιφανειακή σχέση της διοργάνωσης με το τοπίο και τα προβλήματά του.

Από την άλλη, ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος της Αγίας Τριάδας, ως πιο άμεσα ενδιαφερόμενος, έχει επιχειρήσει να αναζωογονήσει επιλεγμένες γωνιές της συνοικίας (καθαρισμός μικρού πάρκου, περιποίηση πρασίνου δημόσιου χώρου, διακόσμηση προσόψεων με τοιχογραφίες), με ίδια μέσα και προσωπική εργασία των μελών του. Η νοοτροπία ορισμένων, όμως, από τους κατοίκους οδήγησε σχετικά γρήγορα στην ακύρωση πολλών από τις προσπάθειες αυτές, με βανδαλισμό των τοιχογραφιών, συστηματική εναπόθεση απορριμμάτων σε χώρους όπου απαγορεύεται και φθορές στο πράσινο, επιβεβαιώνοντας, για άλλη μια φορά, πως χρειάζεται πολλή δουλειά κι επιμονή για να υπάρξει ουσιαστική βελτίωση στην περιοχή. Μεγαλύτερη επιτυχία είχε η άσκηση πίεσης στη Δημοτική Αρχή σε σχέση με τη μελέτη ρύθμισης του ρυμοτομικού σχεδίου, η υλοποίηση της οποίας στο μέλλον υπόσχεται πως θα αλλάξει σημαντικά το τοπίο της περιοχής.

Στην περίπτωση του Λάκκου, ο αντίκτυπος του The Lakkos project είναι αδιαμφισβήτητα εμφανής. Οι προσόψεις πολλών κατοικιών έχουν αλλάξει πλήρως όψη είτε με απλή αλλαγή των χρωμάτων τους είτε με τη φιλοτέχνηση μίας ή και περισσότερων τοιχογραφιών, με την τέχνη να κυριαρχεί σε πολλές όψεις του δημόσιου χώρου. Και μολονότι το βασικό μέσο για τη δημιουργία νέων έργων είναι πλέον ο χώρος διαμονής για εικαστικούς που διαχειρίζεται ο Χαίριν, η συνεργασία με τους ντόπιους κατοίκους σε επίπεδο διάθεσης επιφανειών και υλικών και σεβασμού των έργων φαίνεται πως έχει βελτιωθεί. Επιπλέον, η αλλαγή αυτή στην εικόνα της συνοικίας, σε συνδυασμό με την επαναλειτουργία του τοπικού καφενείου, προσέλκυσε

αρκετούς κατοίκους της πόλης, ακόμα κι αν η παρουσία τους στην περιοχή έχει, κατά κύριο λόγο, τον χαρακτήρα της περιήγησης.

Το 2013, το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης λαμβάνει χώρα επίσης στον Λάκκο: «Σε αυτή την «αθέατη» γειτονιά που σήμερα βρίσκεται από αντιθέσεις, υποβάθμιση και περιθωριοποίηση αλλά αναδεικνύει σημαντικές εμπειρίες, αφηγήσεις και μηνύματα, η «Αθέατη Πόλη» διοργάνωσε ένα τριήμερο φεστιβάλ με εικαστικές δράσεις, ξεναγήσεις από το σύλλογο Εκτάκτων Αρχαιολόγων, μουσικές εκδηλώσεις, ομιλίες, εκθέσεις, ιστορικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις κ.ά. Οι πολίτες του Ηρακλείου με αφορμή το φεστιβάλ ανακάλυψαν αυτή την άγνωστη σε πολλούς γειτονιά, περπάτησαν στα στενά της, γνώρισαν την ιστορία της και προβληματίστηκαν για το παρόν και το μέλλον της»⁵³. Ακολουθώντας την πάγια τακτική της οργανωτικής επιτροπής, μετά την ολοκλήρωση του φεστιβάλ, η περιοχή επανήλθε στην πρώτη κατάσταση της. Το μόνο που εμμέσως θυμίζει στον χώρο το τριήμερο των εκδηλώσεων είναι η αρχική πρόταση για διακόσμηση προσόψεων σπιτιών της περιοχής με τοιχογραφίες, που εξελίχθηκε περαιτέρω, στη συνέχεια, με πρωτοβουλία του The Lakkos project.

Η διεξαγωγή του φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης στα βενετσιάνικα τείχη του Ηρακλείου συγκέντρωσε πλήθος πολιτών και συλλογικοτήτων που συμμετείχαν με ανεξάρτητες δράσεις, καθώς και μεγάλο αριθμό κατοίκων που παρακολούθησαν τις ποικίλες εκδηλώσεις. «...φιλοδοξία του Φεστιβάλ ήταν να αποτελέσει αφορμή προβληματισμού και συζήτησης για τη σχέση των Τειχών ως Δημόσιος Χώρος με το αστικό τοπίο και τη σύγχρονη ιστορία της πόλης καθώς και την επανασύνδεσή τους με αυτήν»⁵⁴, κάτι που φαίνεται πως επετεύχθη ως ένα βαθμό, αφού μετά την ολοκλήρωση των εκδηλώσεων ο Δήμος ζήτησε την «ενεργοποίηση της ομάδας στην προσπάθεια του δήμου για την εκπόνηση ενός σύγχρονου σχεδίου διαχείρισης του μνημείου, με σκοπό την πλήρη λειτουργική του ένταξη στην καθημερινότητα των Ηρακλειωτών»⁵⁵. Η συνεργασία αυτή, τελικά, δεν ευόδωσε και ο Δήμος κατέθεσε ανεξάρτητα

⁵³ <http://www.atheatipoli.gr/festival-heraklion/%CE%B1%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CE%B7-%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B7-2013> (τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)

⁵⁴ <http://www.atheatipoli.gr/festival-heraklion/%CE%B1%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CE%B7-%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B7-2015> (τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)

⁵⁵ <https://www.heraklion.gr/municipality/press-releases-2015/atheath-polh-15062015.html> (τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)

στο Υπουργείο Πολιτισμού master plan για την αποκατάσταση και ανάδειξη των τειχών, η γραφειοκρατική διαδικασία του οποίου βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη.

Σήμερα, τέσσερα χρόνια μετά το φεστιβάλ, τα βενετσιάνικα τείχη παρουσιάζουν την ίδια εικόνα εγκατάλειψης που παρουσίαζαν και πριν το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης. Οι πύλες ανοίγουν για το κοινό ανάλογα με πρόγραμμα των καλοκαιρινών, καλλιτεχνικών εκδηλώσεων του Δήμου (μουσικές και θεατρικές παραστάσεις, λειτουργία θερινού κινηματογράφου) και το ισόπεδο τμήμα να φαίνεται πως χρησιμοποιείται και πάλι από ολιγάριθμους κατοίκους για περιπάτους με σκυλιά, ήπιο τρέξιμο, επισκέψεις στον τάφο του Καζαντζάκη, αθλοπαιδιές στο γήπεδο του Εργοτέλη και χρήση απαγορευμένων ουσιών, όπως και πριν.

Τέλος, η διεξαγωγή του φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης στο κέντρο του Ηρακλείου και κατά μήκος του επονομαζόμενου αραβοβυζαντινού τείχους, έδωσε την ευκαιρία στους κατοίκους να επισκεφτούν εικαστικές εκθέσεις και να παρακολουθήσουν δρώμενα σε δημόσια κτίρια που το υπόλοιπο διάστημα παραμένουν κλειστά για το κοινό, ενώ έγιναν και ανοιχτές στο κοινό ξεναγήσεις για το αραβοβυζαντινό τείχος και την ιστορία της πόλης εκείνης της εποχής. «Η επανάχρηση αναξιοποίητων αρχιτεκτονικών κελυφών στον κεντρικό ιστό της πόλης (πρώην αστυνομικό τμήμα, πρώην κτίριο Τροχαίας, οικία Χρονάκη), για τη δημιουργία εκθεσιακών ενοτήτων (μικρών εστιών τέχνης και σύγχρονης κουλτούρας) και η διασύνδεσή τους με υπαίθριους χώρους, μέσα από τη χωροθέτηση παράλληλων-επιμέρους δραστηριοτήτων σε αυτούς, αποτέλεσε έναν από τους κεντρικούς στόχους της φετινής διοργάνωσης»⁵⁶.

Η διοργάνωση του φεστιβάλ στα παλιά κτίρια της Τροχαίας και της Αστυνομίας απετέλεσε αφορμή για να εκδηλώσει το ενδιαφέρον του ο Δήμος για αυτά και την πρόθεσή του «για απόκτηση και αξιοποίησή τους»⁵⁷. Στους ίδιους χώρους φιλοξενήθηκαν αργότερα εικαστικά έργα στο πλαίσιο της έκθεσης «From dreamy to decay» (2017) και του φεστιβάλ του Δήμου «Τέχνη καθ'οδόν» (2018) ακολουθώντας το αρχικό παράδειγμα της Αθέατης Πόλης. Το διάστημα διεξαγωγής των εικαστικών αυτών δρώμενων, τα κτίρια γεμίζουν κόσμο,

⁵⁶ <http://www.theatipoli.gr/festival-heraklion/%CE%B1%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CE%B7-%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B7-2016> (τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)

⁵⁷ <https://www.heraklion.gr/municipality/press-releases-2016/lambrinos-mayor-atheati-poli-091016.html> (τελευταία προσπέλαση 27/1/2019)

προσθέτοντας μία επιπλέον νότα στην πόλη, παραμένοντας, όμως, κατά τ'άλλα σιωπηρά και σκοτεινά στην καθημερινότητα του πολύβοου κέντρου, στον ίδιο χώρο όπου τα κατάλοιπα του αραβοβυζαντινού τείχους παραμένουν αόρατα.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, οι μελέτες περίπτωσης προσεγγίζονται με βάση τα συνθετικά τους στοιχεία, δηλαδή: 1) τα συμβαλλόμενα μέρη, 2) τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι ομάδες για να επιτύχουν τους στόχους τους, 3) τον βαθμό ανάπτυξης διαλόγου για τον δημόσιο χώρο, 4) την προσέγγιση των δράσεων με το πολιτιστικό παρελθόν της πόλης και 5) το καθολικό αίτημα για αναβάθμιση του αστικού χώρου, με στόχο να διαφανεί ακόμα περισσότερο ο χαρακτήρας τους και ο ρόλος τους στην πόλη.

Τα συμβαλλόμενα μέρη

Οι συμβαλλόμενες πλευρές και στις τρεις μελέτες περίπτωσης είναι οι ίδιες: οι διοργανωτές, οι κάτοικοι και οι επίσημοι φορείς της πόλης. Οι διοργανωτές των ομάδων είναι μόνιμοι κάτοικοι της πόλης του Ηρακλείου, με σπουδές πάνω στην αρχιτεκτονική, τον πολεοδομικό σχεδιασμό και τις εικαστικές τέχνες και με κοινό ενδιαφέρον την ιστορία της πόλης και τη χρήση του αστικού δημόσιου χώρου. Οι ίδιοι έχουν κάνει την αρχή, με την επιλογή να κινητοποιηθούν και να επιχειρήσουν να κινητοποιήσουν και άλλους πολίτες.

Στο κοινό περιλαμβάνονται, δυνητικά, κάτοικοι κι ενδιαφερόμενοι κάθε ηλικίας, μορφωτικού και οικονομικού υπόβαθρου, αλλά στην πράξη τα μέλη των μειονοτικών ομάδων των περιοχών δράσης μένουν εκτός. Το κοινό επιλέγει εάν θα συμμετέχει στις δραστηριότητες των ομάδων ή θα τηρεί στάση απλού θεατή/παρατηρητή, δίχως να χρειάζεται να κάνει ξεκάθαρη τη θέση του πριν ή μετά από μία δράση. Αν και υπάρχει η δυνατότητα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, στον Λάκκο και την Αγία Τριάδα, οι βασικές αποφάσεις λαμβάνονται κεντρικά, με τους κατοίκους να επιλέγουν μόνο αν θέλουν να τις ακολουθήσουν ή όχι. Στο δε φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης, η επιλογή του χώρου διεξαγωγής, που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο κάθε διοργάνωσης, λαμβάνεται εξ ορισμού σε κλειστό κύκλο, με τους πολίτες και τις συλλογικότητες να επιλέγουν, με διαφορετικά κριτήρια, εάν και με ποιον τρόπο θα συμμετέχουν, σε μεταγενέστερη φάση.

Για παράδειγμα, στη συζήτηση που έγινε σε επίπεδο Συλλόγου Εκτάκτων Αρχαιολόγων Παραρτήματος Κρήτης και στην οποία πήρα μέρος ως ενεργό μέλος του συλλόγου, αποφασίστηκε ομόφωνα η συμμετοχή μας στο φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης στα βενετσιάνικα τείχη, δεδομένου ότι: α) το φεστιβάλ διεξαγόταν σε ένα από τα πιο σημαντικά και υποβαθμισμένα μνημεία-τοπόσημα της πόλης και εμείς ως αρχαιολόγοι δε θα μπορούσαμε να απουσιάζουμε, β) θεωρήσαμε πως ήταν μια πολύ καλή ευκαιρία να δείξουμε στους πολίτες πως η αρχαιολογική επιστήμη είναι κάτι διαφορετικό από τη γραφειοκρατία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με την οποία έχει αναπτυχθεί συγκρουσιακή σχέση και, τέλος, γ) ήταν ένας πολύ καλός τρόπος για σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη του παραρτήματος. Σε προσωπικές συζητήσεις που είχα με άλλους συμμετέχοντες, κατά τη διάρκεια διεξαγωγής του φεστιβάλ, άλλοι ενεπλάκησαν γιατί είχαν διάθεση να οργανώσουν κάτι δημιουργικό στην πόλη, άλλοι γιατί τους ζητήθηκε από την οργανωτική επιτροπή και άλλοι για λόγους προσωπικής προβολής. Η ποικιλία αυτή στους λόγους συμμετοχής, σε συνδυασμό με την περιορισμένη, έως ελλιπή συζήτηση περί δημόσιου χώρου στις επιμέρους δραστηριότητες δυσχεραίνει τη στήριξη των αρχικών αιτημάτων των διοργανωτών, προσδίδοντας στο φεστιβάλ περισσότερο εικαστική παρά διεκδικητική χροιά.

Οι φορείς της πόλης, από την άλλη, ανταποκρίνονται κατά περίπτωση, ανάλογα με την πολιτική και την ατζέντα που ακολουθούν. Η ενεργοποίησή τους περιορίζεται κυρίως σε επίπεδο γραφειοκρατίας (αδειοδοτήσεις, παραχώρηση χώρων και προσωπικού για εργασίες καθαριότητας, επισκευές, κ.λπ.), ενώ πιο σπάνια είναι η εμπλοκή των κατοίκων, ως παθητικών δεκτών (π.χ. ξεναγήσεις από το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου). Ο βαθμός και το περιεχόμενο της αλληλεπίδρασης των φορέων με τους διοργανωτές καθορίζουν το μέλλον της σχέσης των δύο πλευρών.

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του The Lakkos project, η αποτυχημένη προσπάθεια για συνεργασία με τον Δήμο Ηρακλείου στα πρώτα στάδια της δράσης οδήγησε στην αποφυγή μελλοντικής προσέγγισης των αρμόδιων για συζήτηση και διεκδίκηση των αιτημάτων του προγράμματος. Ο Halpin κινείται, πλέον, αυτόνομα και συγκυριακά. Η συνεχιζόμενη αδιαφορία των τοπικών φορέων για τον Λάκκο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η δράση του The Lakkos

project δεν προκαλεί προβλήματα οποιασδήποτε φύσης στην πόλη ή την πολιτική παράταξη που ηγείται του Δήμου επιτρέπουν, προς το παρόν, την αδιάκοπη συνέχιση του πρότζεκτ.

Ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας, αντίθετα, επιδιώκει σταθερά την επαφή με τον Δήμο και τις άλλες αρχές. Κάποιες φορές καταφέρνει να τους κινητοποιήσει, άλλες πάλι όχι. Η στάση του συλλόγου είναι περισσότερο συνεργατική, παρά συγκρουσιακή, μολονότι αναγνωρίζει τις αδυναμίες και τις καθυστερήσεις στον τρόπο που λειτουργούν οι υπηρεσίες, με ό,τι κι αν συνεπάγεται αυτό για την επιπλέον επιβάρυνση της περιοχής. Ομοίως και η οργανωτική επιτροπή της Αθέατης Πόλης προτιμά να διατηρεί συνεργατική σχέση με τους φορείς, παρά το ότι αναγνωρίζει πως η κατάσταση στην πόλη οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην αδράνεια και τις λάθος αποφάσεις τους.

Ανάλογα με τον βαθμό συμμετοχής του κοινού και την ανταπόκριση των φορέων, με βάση εμπειρικά δεδομένα, οι πρωτοβουλίες υπό συζήτηση αποφασίζουν τις επόμενες κινήσεις τους, με επίκεντρο τον αστικό χώρο.

Εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τους σκοπούς των ομάδων

Η σύνθεση και οι σκοποί κάθε πρωτοβουλίας πολιτών ορίζουν τα εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη των στόχων της. Ανοιχτές εκδηλώσεις για το κοινό ποικίλου περιεχομένου, ομιλίες, δημόσιες συζητήσεις, διαμαρτυρίες, δελτία τύπου και καταλήψεις χώρων αποτελούν μερικούς μόνο από τους τρόπους για τη διατύπωση και διεκδίκηση αιτημάτων, την κινητοποίηση του κοινού και τη δήλωση παρουσίας κάθε ομάδας στην πραγματικότητα της πόλης. Η επιλογή των εργαλείων σχετίζεται άμεσα με τον χαρακτήρα κάθε ομάδας και τη μορφή του αντίκτυπου που επιθυμούν να έχουν στον χώρο, συγκεντρώνοντας, έτσι, γύρω τους και το ανάλογο κοινό.

Παρακάτω, σχολιάζονται τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι μελέτες περίπτωσης της παρούσας εργασίας, με βάση τις απαντήσεις των πληροφορητών, τις πληροφορίες από τα ιστολόγια και τις ιστοσελίδες των ομάδων και την προσωπική παρατήρηση της γράφουσας.

α) Μορφή σύνθεσης των ομάδων⁵⁸

Τα μέλη της ομάδας της Αθέατης Πόλης επέλεξαν τη μορφή του φεστιβάλ πόλης για την εκπλήρωση του σκοπού τους, στο οποίο η συμμετοχή τους είναι εθελοντική. Σύμφωνα με τον Lind, τα φεστιβάλ της πόλης (urban festivals) (Lind, 2016, 7, 10) αποτελούν ξεχωριστή περίπτωση πρωτοβουλίας «από τα κάτω». Εκφράζουν τη σχέση μεταξύ ταυτότητας και τόπου και χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένη χρονική διάρκεια και επαναληψιμότητα. Στα φεστιβάλ της πόλης, οι συμμετέχοντες έχουν την αίσθηση του ανήκειν, έρχονται σε επαφή με άλλους κατοίκους και έχουν τη δυνατότητα να συζητήσουν και να εκφάσουν ελεύθερα την άποψή τους για ζητήματα που αφορούν στο αστικό περιβάλλον όπου κατοικούν.

Η δομή της δράσης της Αθέατης Πόλης προβλέπει τη συμμετοχική διαδικασία στη λήψη αποφάσεων δευτέρου βαθμού, δηλαδή αφού έχει αποφασιστεί από τη βασική ομάδα ο χώρος διεξαγωγής του φεστιβάλ. Κατόπιν, ο ρόλος του πυρήνα του φεστιβάλ περιορίζεται στον συντονισμό των επί μέρους εκδηλώσεων και τις συνεννοήσεις με τους φορείς της πόλης, ενώ στην περίπτωση των βενετσιάνικων τειχών υπήρξε διάλογος με τον Δήμο για το μέλλον του μνημείου, μετά το φεστιβάλ, που, τελικά, δεν οδήγησε σε συνεργασία.

Η σύσταση συλλόγου στην περίπτωση της Αγίας Τριάδας, προϋποθέτει την ύπαρξη καταστατικού⁵⁹ βάσει του οποίου ορίζεται τόσο η δράση του όσο και η συμπεριφορά και οι υποχρεώσεις των μελών του, ανάμεσα στις οποίες είναι και η καταβολή ετήσιας συνδρομής. Βασικό όργανο διοίκησης είναι το Διοικητικό Συμβούλιο που εκλέγεται από την τακτική Γενική Συνέλευση και εκπροσωπεί τα μέλη σε κάθε διοικητική ή δικαστική αρχή και φορέα δημόσιου ή ιδιωτικού δικαίου. Ο σύλλογος διατηρεί βιβλία πρακτικών, πρωτόκολλου, μητρώου μελών, κ.λπ. Στο καταστατικό του συλλόγου προβλέπεται η δυνατότητα για παρέμβαση στις Αρχές ως Σύλλογος και όχι ως μεμονωμένα άτομα, για τη διεκδίκηση αιτημάτων δια της νομικής οδού. Ενδεικτικά, προβλέπεται η υποβολή αναφορών και πορισμάτων για θέματα που αφορούν στην περιοχή, καθώς και η υποβολή μηνυτήριων αναφορών στις Εισαγγελικές Αρχές για κάθε παράβαση των κανόνων ασφάλειας, καθαριότητας και υγιεινής. Τέλος, η καταστατική μορφή

⁵⁸ Εκ παραδρομής δε συμπεριλήφθηκε στο ερωτηματολόγιο των συνεντεύξεων ερώτηση που να διευκρινίζει για πιο λόγο κάθε ομάδα επέλεξε τη συγκεκριμένη δομή σύνθεσης.

⁵⁹ http://perivallon-agia-triada.blogspot.com/p/blog-page_21.html (τελευταία προσπέλαση 4/2/2019)

της ομάδας προβλέπει τη συμμετοχή σε δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες οργανώσεις, εάν κριθεί σκόπιμο για την επίτευξη των στόχων του συλλόγου.

Η προσπάθεια, τέλος, δημιουργίας ομάδας για τη λήψη αποφάσεων στο The Lakkos project και η συνεργασία με τον Δήμο Ηρακλείου εγκαταλήφθηκε μετά τον πρώτο χρόνο ενεργοποίησης της ιδέας. Έκτοτε, ο Mathew Halpin συντονίζει μόνος τους τις δράσεις που υλοποιούνται, εμπλέκοντας εικαστικούς κυρίως του εξωτερικού και κατοίκους της περιοχής, δίχως να ακολουθείται προγραμματισμένη στρατηγική, δημιουργώντας ευκαιρίες για καλλιψισμό μεμονωμένων σημείων της συνοικίας του Λάκκου, οργανώνοντας μικρά φεστιβάλ σύγχρονης τέχνης και παίρνοντας θέση σε ζητήματα διαχείρισης του δημόσιου χώρου στο προφίλ του προγράμματος στο Facebook.

Η διαφορετική σύνθεση των ομάδων υπό μελέτη αποδεικνύει πως δεν υπάρχει μία και μοναδική δομή διάρθρωσης των πρωτοβουλιών. Ανάλογα με τις επιδιώξεις κάθε ομάδας και τον τρόπο δράσης που επιλέγεται, η σύνθεσή τους διαφέρει, παρέχοντας διαφορετικά εργαλεία διεκδίκησης σε επίπεδο επίσημων φορέων και θέτοντας τους όρους συμμετοχής του κοινού στις επιμέρους δράσεις.

β) Δημόσια Τέχνη και τέχνη στον δημόσιο χώρο

Σύμφωνα με τους Cartiere και Willis (Cartiere & Guindon, 2018, 72), η Δημόσια Τέχνη (Public Art) υπάρχει έξω από τα όρια των μουσείων και των γκαλερί έργων τέχνης και για να είναι δημόσια θα πρέπει να εμπίπτει σε μία από τις ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες: 1) να σχετίζεται με ή να επηρεάζει την περιοχή στην οποία βρίσκεται ή τους ανθρώπους της: δημόσιο ενδιαφέρον, 2) να συντηρείται ή να χρησιμοποιείται από την κοινότητα στην οποία βρίσκεται: δημόσιος τόπος, 3) να βρίσκεται σε χώρο προσβάσιμο ή ορατό από το κοινό: δημόσια, 4) να έχει χρηματοδοτηθεί από το κοινό: δημόσια χρηματοδότηση.

Είναι ευρέως αποδεκτό πως η δημόσια τέχνη μπορεί να έχει σημαντικό αντίκτυπο στον αστικό σχεδιασμό, ιδίως στα στάδια ανανέωσης και αναγέννησης επιλεγμένων περιοχών (Cartiere & Guindon, 2018, 72). Σύμφωνα με το Policy Studies Institute, η δημόσια τέχνη συμβάλλει στη μοναδικότητα ενός τόπου, προσελκύει νέες επιχειρήσεις, αυξάνει την

οικονομική αξία της γης, συμβάλλει στον πολιτιστικό τουρισμό, δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, εντείνει τη χρήση ανοιχτών χώρων, αναστέλλει τη φθορά στα κτήρια της περιοχής και μειώνει τα κρούσματα βανδαλισμών (Hall *et al.*, 2001, 7).

Περίπλοκα πρότζεκτ με μεγάλα ονόματα της τέχνης και υψηλό, συνήθως, προϋπολογισμό σχεδιάζονται και υλοποιούνται από τους θεσμικούς φορείς των πόλεων ως επιστέγασμα των προσπαθειών ανανέωσης ενός κτιρίου ή μέρους της πόλης (Hall *et al.*, 2001, 8). Η επιλογή αυτή εκλαμβάνεται από ορισμένους σαν αποκατάσταση της τοπικής μνήμης και από άλλους σαν τρόπος κάλυψης των πραγματικών κοινωνικών προβλημάτων μιας περιοχής, ενώ υπάρχει και η μερίδα εκείνων που θεωρούν πως συχνά η ανταπόκριση του κοινού στα δημόσια έργα τέχνης είναι μηδενική (Cartiere & Guindon, 2018, 72).

Πέραν των έργων που δημιουργούνται στο πλαίσιο διαδικασιών οργανωμένων από θεσμικούς φορείς, ήδη από τη δεκαετία του 1960 καταγράφονται ανάλογες πρωτοβουλίες από ομάδες εθελοντών και ακτιβιστών, με στόχο την communal regeneration (Hall *et al.*, 2001,9-10). Στα πρότζεκτ δημόσιας τέχνης αναγνωρίζουν ορισμένοι τις τέσσερις θεμελιώδεις αξίες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της κοινωνίας: κοινή ιστορία, κοινή ταυτότητα, κοινές ανάγκες και κοινές προσδοκίες. Για τον λόγο αυτό, η δημόσια τέχνη επιστρατεύεται στις προσπάθειες αναγέννησης υποβαθμισμένων, αστικών περιοχών, από όπου απουσιάζει η κοινή πολιτιστική ταυτότητα (dearth of shared public culture)(Hall *et al.*, 2001, 10). Η σύγχρονη τέχνη θεωρείται πως προσφέρει πολλές ευκαιρίες επανενσωμάτωσης περιθωριοποιημένων περιοχών της πόλης στην αστική καθημερινότητα (Lebos, 2005, 35).

Οι δράσεις που δίνουν το δικαίωμα της συμμετοχής στη διαμόρφωση των έργων τέχνης, προωθούν την επικοινωνία ανάμεσα στους συμμετέχοντες, αναπτύσσοντας κοινωνικούς δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της περιοχής ενδιαφέροντος και δημιουργώντας εντονότερο το αίσθημα του σεβασμού στους άλλους και στην ίδια την πόλη (Hall *et al.*, 2001, 12). Θέματα που σχετίζονται με την ιστορία της περιοχής όπου δημιουργείται/τοποθετείται ένα έργο τέχνης περιλαμβάνονται πολύ συχνά στη διαδικασία υλοποίησής του, με σκοπό να εκφραστεί ή έννοια του ανήκειν, τόσο σε συνάρτηση με τον τόπο όσο και με τους ανθρώπους (Hall *et al.*, 2001, 12). Όμως, παρά τα όσα έχουν γραφτεί και ειπωθεί για τη δημόσια τέχνη, δεν έχουν προσδιοριστεί

επαρκώς τα κατάλληλα εκείνα εργαλεία αξιολόγησης που θα επέτρεπαν την αντικειμενική καταγραφή του αντίκτυπου της δημόσιας τέχνης στην (τοπική) κοινωνία και τον ίδιο τον τόπο, δίχως να αμφισβητείται η καλή πρόθεση (Hall *et al.*, 2001, 19).

Στο The Lakkos project, η τέχνη κατέχει κυρίαρχη θέση και λαμβάνει χώρα σε προσόψεις κτιρίων, δηλαδή στον δημόσιο χώρο, πληρώνοντας τα τρία από τα τέσσερα κριτήρια των Cartiere και Willis. Τα έργα δημιουργούνται με στόχο να μείνουν μόνιμα στην περιοχή, επηρεάζοντας θετικά το αστικό τοπίο και βελτιώνοντας την καθημερινότητα των κατοίκων. Τα θετικά σχόλια στο προφίλ του πρότζεκτ στο Facebook, σε συνδυασμό με την παρατηρούμενη αύξηση των κατοίκων που επισκέπτονται ή περιλαμβάνουν τον Λάκκο στις ημερήσιες διαδρομές τους στην πόλη, αποδεικνύουν πως η επιλογή αυτής της μορφής της τέχνης έχει θετικό αντίκτυπο στο αστικό τοπίο, κατά ένα, τουλάχιστον, μέρος της τοπικής κοινωνίας. Τα θετικά, άλλωστε, αποτελέσματα σε επίπεδο αναβάθμισης της περιοχής ήταν κι εκείνα που παρακίνησαν μία ομάδα κατοίκων του χωριού Άνω Ασίτες να ζητήσουν τη συνδρομή του M. Halpin, ώστε, μέσω της τέχνης, να ανανεώσουν την όψη του χωριού τους, να προσδώσουν σε αυτό νέα ταυτότητα και να προσελκύσουν επισκέπτες (Halpin 2018, π.σ.).

Όμοια τακτική με υπαίθριες τοιχογραφίες και καλλωπισμό προσόψεων υιοθετήθηκε και στην Αγία Τριάδα, με περισσότερο, όμως, περιστασιακό χαρακτήρα. Η πρόθεση ήταν ίδια. Η εφαρμογή, όμως, δε φαίνεται να είχε όμοια αποτελέσματα με εκείνα του Λάκκου. Οι τοιχογραφίες βανδαλίστηκαν και η άποψη μεμονωμένης ομάδας κατοίκων καταγράφηκε, με όμοια μέσα, σε έναν από τους ελάχιστους και περιορισμένους γεωγραφικά ελεύθερους χώρους της συνοικίας.

Η οργανωτική επιτροπή της Αθέατης Πόλης, τέλος, χρησιμοποιεί την τέχνη στο δημόσιο χώρο με σκοπό τη δημιουργία διαφορετικών εμπειριών και την πρόκληση συνειρμών κατά τη διάρκεια των φεστιβάλ της, ενώ απομακρύνει τα έργα συνειδητά μετά το πέρας των εκδηλώσεων. Η επίδραση της τέχνης σε όσους περιδιαβαίνουν τις περιοχές ενδιαφέροντος, πέραν της προσωπικής άποψης που αποκτούν οι διοργανωτές μέσω του διαλόγου με τους κατοίκους, δεν καταγράφεται με κάποιον τρόπο. Ως εκ τούτου, η αρχική επιδίωξη της ομάδας, σε σχέση με την τέχνη, παραμένει σε επίπεδο θεωρίας.

γ) Εκδηλώσεις ανοιχτές για το κοινό

Και οι τρεις πρωτοβουλίες οργανώνουν, κατά διαστήματα, εκδηλώσεις ανοιχτές για το κοινό, με σκοπό την επικοινωνία των στόχων των ομάδων, την ανάπτυξη διαλόγου με τους συμμετέχοντες και την παρακίνησή τους για ενεργό συμμετοχή. Θεατρικά δρώμενα, ομιλίες, ξεναγήσεις, εκπαιδευτικές δράσεις για παιδιά, μουσικές παραστάσεις και φωτογραφικές εκθέσεις είναι μερικές από τις εκδηλώσεις που παρουσιάζονται στο κοινό, δημιουργώντας πρωτότυπες κι ευχάριστες συνθήκες για επίσκεψη και περιήγηση σε χώρους που παραμένουν κλειστοί για το κοινό ή παρουσιάζουν άλλου τύπου περιορισμούς πρόσβασης (π.χ. λόγω χρήσης απαγορευμένων ουσιών).

Η Αθέατη Πόλη επιδιώκει να προσελκύσει σε αυτές πολίτες όλων των ηλικιών, ενώ οι άλλες δύο ομάδες απευθύνονται περισσότερο σε ενήλικο κοινό. Το γνωστικό και μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων δεν αποτελεί προϋπόθεση για να παρακολουθήσει κανείς μια εκδήλωση. Η ποικιλία των δρώμενων ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα μεγάλης μερίδας της πόλης, δίχως, όπως είναι φυσικό, να τα εξαντλεί, με, εξαίρεση, ίσως την περίπτωση του The Lakkos project που περιστρέφεται κυρίως γύρω από τη σύγχρονη τέχνη, συρρικνώνοντας, έτσι, περισσότερο το κοινό του. Ο δε Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας παρουσιάζει, μάλλον, πιο μικρή δραστηριότητα σε σχέση με το κοινό από τις άλλες δύο πρωτοβουλίες, περιλαμβάνοντας, όμως, σχετικά μεγάλη ποικιλία εκδηλώσεων στο ενεργητικό του και παραμένοντας στη διάθεση κάθε ενδιαφερόμενου για την από κοινού διοργάνωση κάθε τύπου εκδήλωσης.

Τέλος, μολονότι και οι τρεις πρωτοβουλίες δραστηριοποιούνται σε υποβαθμισμένες περιοχές με στόχο τη συμβολή στην επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων των κατοίκων, μόνο ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας φαίνεται να έχει στη διάθεσή του αποδελτίωση με τα είδη των προβλημάτων αυτών και να επιχειρεί, όμως, κυρίως να κινητοποιήσει γραφειοκρατικά τους φορείς, και όχι τους κατοίκους, για την επίλυσή τους. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το ότι οι πρωτοβουλίες υπό μελέτη δε φαίνεται να έχουν επιδιώξει τη διοργάνωση δράσης που να παρουσιάζει τις μειονοτικές ομάδες των περιοχών ως μέλη της τοπικής κοινότητας ή και να τις ενθαρρύνει να πάρουν μέρος σε επίπεδο διοργάνωσης ή/και σε επίπεδο

συμμετοχής σε κάποια από τις εκδηλώσεις που έχουν υλοποιηθεί. Οι λόγοι ενδεχομένως να περιλαμβάνονται στην άποψη του προέδρου του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας, ότι, δηλαδή, οι ίδιοι οι κάτοικοι δεν επιθυμούν να εμπλακούν με κάποιον τρόπο λόγω της δύσκολης καθημερινότητάς τους, ή να αποτελούν τυχαίο γεγονός στη μέχρι τώρα δράση των ομάδων ή, ακόμα, και να έχουν αίτια άγνωστα στη γράφουσα.

δ) Διαδίκτυο, Τύπος και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

Το διαδίκτυο αποτελεί το κύριο μέσο επικοινωνίας και διάδοσης της πληροφορίας από τις ομάδες προς τους κατοίκους της πόλης και τον υπόλοιπο κόσμο. Ιστολόγια και λογαριασμοί στο Facebook ενημερώνουν τους ενδιαφερόμενους για τον χαρακτήρα και τους στόχους κάθε ομάδας, τις επιμέρους δράσεις της και την εξέλιξη της δραστηριότητάς της. Για τις μελέτες περίπτωσης, το διαδίκτυο δεν έχει τον ίδιο τρόπο λειτουργίας με εκείνον των αστικών κοινωνικών κινημάτων (βλ. παραπάνω). Αποτελεί, απλώς, έναν εύκολο και χαμηλού κόστους τρόπο διάχυσης της πληροφορίας, με βασικό κοινό τους κατοίκους και τους φορείς της πόλης του Ηρακλείου. Η μετάδοση της πληροφορίας έξω από τα όρια της πόλης αποτελεί αναπόφευκτο επακόλουθο της χρήσης του διαδικτύου, δίχως να επιδιώκεται ή να χρησιμοποιείται με κάποιον τρόπο από τους διοργανωτές των δράσεων. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στα ιστολόγια και τις ανακοινώσεις της Αθέατης Πόλης και του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας επιβεβαιώνουν τον τοπικό χαρακτήρα της δράσης τους, ενώ η αγγλική γλώσσα του The Lakkos project οφείλεται στη μη εξοικείωση του Halpin με την ελληνική γλώσσα σε επίπεδο γραπτού λόγου.

Τέλος, μόνο στην περίπτωση του The Lakkos project φαίνεται να αναπτύσσεται κάποιος διάλογος ανάμεσα στους ακόλουθους του Facebook, σε θέματα επικαιρότητας που αφορούν στην περιοχή του Λάκκου ή γενικά τον δημόσιο χώρο στην πόλη του Ηρακλείου ή αλλού, ενώ στις αναρτήσεις των άλλων δύο μελετών περίπτωσης, η συμμετοχή των ακόλουθων είναι πιο πενιχρή και περιορίζεται κυρίως σε αντιδράσεις τύπου like.

Έτερο μέσο διάχυσης της πληροφορίας και παρουσίασης της δράσης των ομάδων αποτελούν ο τοπικός Τύπος (ηλεκτρονικός και έντυπος) και τα τοπικά κανάλια. Μέσα από συνεντεύξεις και δελτία τύπου, οι διοργανωτές ανακοινώνουν τις επικείμενες δραστηριότητές τους. Η δράση του The Lakkos project έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον και εκδόσεων του αθηναϊκού Τύπου, με ειδικά αφιερώματα (Halpin 2018, π.σ.), ενώ η άποψη του Συμεών Χούπα, ως εκπρόσωπου και προέδρου του Περιβαλλοντικού Συλλόγου Αγίας Τριάδας, ζητείται από τους δημοσιογράφους των τοπικών μέσων, όταν υπάρχει κάποια εξέλιξη για τη διαμόρφωση της περιοχής.

ε) Γραφειοκρατία

Η χρήση, τέλος, της γραφειοκρατίας ως εργαλείου επίτευξης των στόχων των ομάδων περιγράφει σε σημαντικό βαθμό τη σχέση που επιδιώκουν να έχουν οι διοργανωτές με τους επίσημους φορείς της πόλης. Οι αιτήσεις για παραχώρηση δημόσιων κτιρίων και υλοποίηση εργασιών καθαρισμού στους χώρους που θα στεγάσουν τις εκδηλώσεις της Αθέατης Πόλης αποτελούν δείγμα της συνεργατικής διάθεσης της ομάδας, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τη χρήση της γραφειοκρατίας από ομάδες όπως η «Κίνηση πολιτών για το Ηρώο», που υποδηλώνουν έναν πιο διεκδικητικό και δυναμικό συγκρουσιακό ρόλο ανάμεσα στους πολίτες και τους θεσμικούς φορείς. Για τον Περιβαλλοντικό Σύλλογο Αγίας Τριάδας, η χρήση της γραφειοκρατίας αποτελεί βασικό μέσο επικοινωνίας με τους ιθύνοντες της πόλης και τρόπο ελέγχου των εξελίξεων στην περιοχή ενδιαφέροντος, ενώ το The Lakkos project κινείται πιο αυτόνομα, δίνοντας περισσότερο έμφαση στις συνεννοήσεις με τους κατοίκους της περιοχής.

Διάλογος για τον δημόσιο χώρο και την πόλη

Σύμφωνα με τον Olsen, τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται αύξηση στα φεστιβάλ της πόλης που διοργανώνονται με στόχο όχι μόνο την ψυχαγωγία των συμμετεχόντων, αλλά και την παρακίνησή τους να εξερευνήσουν την πόλη τους και τους κατοίκους της (Lind, 2016, 7). Σε

πολλά από αυτά, όπως και στην περίπτωση της Αθέατης Πόλης, οι διοργανωτές ευελπιστούν να αναπτυχθεί ουσιαστικός διάλογος γύρω από τον δημόσιο χώρο, που σε ιδεατές συνθήκες θα μπορούσε να οδηγήσει σε λήψη και υλοποίηση σημαντικών αποφάσεων τόσο για την πόλη όσο και για τους κατοίκους της. Τέτοιου τύπου προσδοκίες άλλοτε στέφονται με επιτυχία και άλλοτε διαψεύδονται πλήρως, αφού δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι συμμετέχοντες που παρακολουθούν τις επιμέρους δραστηριότητες υιοθετούν πλήρως παθητική στάση, δίχως να λαμβάνουν υπόψη τους λόγους και τους στόχους διοργάνωσης του φεστιβάλ (Lind, 2016, 10).

Αυτή φαίνεται να είναι, σε σημαντικό βαθμό, και η περίπτωση της Αθέατης Πόλης, όπου, σύμφωνα με την Πλατύρραχου, αρκετός κόσμος αναπτύσσει διάλογο για την πόλη με μεμονωμένα άτομα της οργανωτικής επιτροπής, κυρίως σε επίπεδο ιδιωτικής συζήτησης. Όπως συμπληρώνει η ίδια «ο κόσμος έρχεται με πιο χαλαρή διάθεση» (Πλατύρραχου 2018, π.σ.). Παράλληλα, η ανάπτυξη διαλόγου εκτός περιόδου του φεστιβάλ, π.χ. μέσω Facebook, δεν ενθαρρύνεται και οι όποιες συζητήσεις γίνονται περιορίζονται στις ημέρες διεξαγωγής των εκδηλώσεων.

Σε ατομικό επίπεδο περιορίζονται, σε σημαντικό βαθμό, οι συζητήσεις περί δημόσιου χώρου και στην περίπτωση του The Lakkos project, αν και στο προφίλ του πρότζεκτ στο Facebook αναπτύσσονται, κατά καιρούς, σύντομες συζητήσεις, με αφορμή, κυρίως, τρέχουσες εξελίξεις στην περιοχή. Σε συνδυασμό με την απουσία επαφής με τις τοπικές αρχές και την ιδιαίτερα περιορισμένη ενεργοποίηση των κατοίκων της πόλης, οι συζητήσεις περί δημόσιου χώρου φαίνεται να επιφέρουν αποτελέσματα τοπικού χαρακτήρα, ανάλογα με τις διαθέσεις των ιδιοκτητών.

Στην περίπτωση, τέλος, της Αγίας Τριάδας, τα ενεργά μέλη του Περιβαλλοντικού Συλλόγου στοχεύουν περισσότερο στη συζήτηση με τους αρμόδιους φορείς, θεωρώντας πως η μεγάλη ηλικία των γηγενών κατοίκων και η απομόνωση και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μειονοτικές ομάδες της περιοχής δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη ουσιαστικού διαλόγου για τον δημόσιο χώρο.

Ιστορία, μνήμη, πολιτιστική κληρονομιά

Ο αστικός δομημένος χώρος αναπαριστά τα υλικά κατάλοιπα του ιστορικού παρελθόντος στο παρόν (Huysseu, 2003,1). Έτσι, η μνήμη καθρεφτίζεται στον αστικό χώρο ανάλογα με το τι επιλέγουμε να θυμόμαστε ή να ξεχάσουμε, διατηρούμε ή όχι τα κατάλοιπά του στον ιστό της πόλης. Κι αντιστρόφως, ανάλογα με το ποια υλικά κατάλοιπα διατηρούμε ή όχι στην πόλη, διαμορφώνουμε τη μνήμη της, απόφαση, όμως, που δε λαμβάνεται συχνά σε συλλογικό επίπεδο. Το παρελθόν συζητείται, ενσωματώνεται σε αντικείμενα και κτίρια, βιώνεται συνειδητά ή ασυνείδητα στην καθημερινότητα και αναπολείται μέσα από αναμνηστικές εκδηλώσεις, συλλογικές ή ατομικές ενέργειες σε επανάληψη, σαν ιεροτελεστίες (Macdonald, 2013, 79, 80). Η μελέτη σύγχρονων κτιρίων και τόπων που αρκετές φορές είναι ακόμα σε χρήση (Αρχαιολογία Σύγχρονου Παρελθόντος), αποδίδει ιστορική σημασία σε κατασκευές και χώρους του καθημερινού αστικού τοπίου (Χουρμουζιάδη, 2017, 196, 197), μετατρέποντάς τα σε σημεία μουσειακού/περιηγητικού ενδιαφέροντος.

Σύμφωνα με την B. Kirshenblatt-Gimblett, κάθε τι που αναγνωρίζεται ως κληρονομιά υφίσταται αυτόματα μεταβολή, στο πλαίσιο μιας «μετα-πολιτιστικής» κατάστασης, αφού, μετά την αναγνώρισή του ως κληρονομιά, ακολουθούν στάδια, όπως της συντήρησης, της κήρυξης και ένταξής τους στο πεδίο ενδιαφέροντος των τουριστών (Macdonald, 2013, 18). Ο χαρακτηρισμός ενός αντικειμένου/τόπου ως κληρονομιάς το μετατρέπει αυτόματα σε κάτι δυνητικά επισκέψιμο (MacDonald, 2013, 18). Η επισκεψιμότητα αυτή δεν αφορά μόνο στους τουρίστες, αλλά και στους ίδιους τους κατοίκους της πόλης είτε αυτοί αντιμετωπιστούν ως ντόπιοι επισκέπτες, στο πλαίσιο μιας χαλαρής περιήγησης, είτε εντάσσοντας τα σημεία ενδιαφέροντος στην καθημερινότητά τους, εκούσια ή ακούσια.

Οι μουσειοποιητικοί μηχανισμοί «από τα κάτω», στις μελέτες περίπτωσης, λειτουργούν, μέχρι έναν βαθμό, με παρόμοιο τρόπο, αφού αναγνωρίζουν την πολιτιστική αξία ενός τόπου, τον αναδεικνύουν με τα μέσα που διαθέτουν και δίνουν πρόσβαση σε αυτόν μέσα από τις επιμέρους δράσεις των ομάδων, αυξάνοντας το ενδιαφέρον του κοινού για τον τόπο, τουλάχιστον για όσο διαρκούν οι δράσεις. Ο ρόλος της ιστορικής τεκμηρίωσης ανατίθεται για μία ακόμα φορά στους ειδικούς και άπτεται, τελικά, της δικής τους επιθυμίας και διάθεσης για

την όποια συμμετοχή του κοινού, σε μια εποχή που οι φωνές για άνοιγμα της αρχαιολογικής έρευνας και των μουσείων στο ευρύ κοινό αυξάνονται διαρκώς και στην Ελλάδα.

Στην περίπτωση του Λάκκου φαίνεται να έχει υπάρξει κάποια αλλαγή στον τρόπο προσέγγισης της περιοχής από τους κατοίκους της πόλης. Η αύξηση των θαμώνων στο νέο καφενείο του Λάκκου οδήγησε πρόσφατα σε επέκταση του χώρου της επιχείρησης, η διαδρομή για το σπίτι ή τον χώρο εργασίας αρκετών κατοίκων περνά πλέον μέσα από τον άλλοτε σχεδόν απλησίαστο οικισμό, ενώ έχουν διαπιστωθεί και περιπτώσεις κατοίκων που επιλέγουν να κάνουν τη βόλτα του στον Λάκκο με στόχο την περιήγησή τους στην διαρκώς και τυχαία εξελισσόμενη υπαίθρια, δημόσια έκθεση τοιχογραφιών. Η Αθέατη Πόλη προτείνει νέους χώρους για εικαστικές εκθέσεις και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, ανοίγοντας κλειστά, κατά τα άλλα, ιστορικά, δημόσια κτίρια της πόλης στο κοινό και η επικοινωνιακή της πολιτική προκαλεί την θετική ανταπόκριση του Δήμου, κατά περίπτωση, όχι μόνο σε επίπεδο προφορικής δέσμευσης, αλλά και γραφειοκρατίας. Ο Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας, τέλος, μέσω της προσπάθειας καταγραφής προφορικών μαρτυριών των γηραιότερων ντόπιων κατοίκων, μειώνει τις αποστάσεις με το αστικό παρελθόν, αν και μεγαλύτερη βαρύτητα δίνεται στην προστασία του ιστορικού υπόβαθρου μέσα από τον ρυμοτομικό σχεδιασμό.

Αναβάθμιση αστικού χώρου: μέσο επίλυσης και φορέας κοινωνικών προβλημάτων

Κοινό αίτημα των μελετών περίπτωσης αποτελεί η αναβάθμιση των περιοχών ενδιαφέροντος, σε συνάρτηση με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων και με βασικά επιμέρους ζητήματα τη δημιουργία κατάλληλων υπηρεσιών στον υφιστάμενο δημόσιο χώρο, με εφαρμογή προγραμμάτων καθαριότητας, φύλαξης και πρόσβασης, την αποκατάσταση και ανάδειξη ιστορικών κτιρίων, κηρυγμένων και μη, και την ανάπτυξη και εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής μέριμνας για τις ευπαθείς ομάδες των περιοχών. Ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να επέλθει αυτή η αναβάθμιση δεν ορίζεται, γίνεται, όμως, σαφής η διάθεση των πρωτοβουλιών για συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων για τον σχεδιασμό της.

Μολονότι ο όρος ‘αναβάθμιση’ παραπέμπει σε διεργασία με θετικό αποτέλεσμα για την κοινωνία που απολαμβάνει της αναβάθμισης αυτής, στον αστικό χώρο παρατηρούνται διαφόρων τύπων αναβαθμίσεις ή τουλάχιστον διαφόρων τύπων διαδικασίες με απώτερο στόχο την αναβάθμιση του αστικού τοπίου και των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της περιοχής. Οι ενέργειες αυτές μπορεί να αφορούν σε ολόκληρο οικισμό ή να περιορίζονται σε επιλεγμένα σημεία του, να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται από θεσμοθετημένους φορείς, ιδιωτικά κεφάλαια ή πρωτοβουλίες κατοίκων.

Η αναγέννηση, για παράδειγμα, του αστικού χώρου (urban regeneration) (Roberts, 2008, 9, 17, 18) είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης παραγόντων ποικίλης υφής (κοινωνικοί, οικονομικοί, περιβαλλοντικοί, κ.ο.κ.) και η αντίδραση στις ευκαιρίες και τις προκλήσεις που προκύπτουν από την υποβάθμιση ενός τόπου, σε συγκεκριμένο χρόνο. Στην αντίδραση αυτή περιλαμβάνεται το ολοκληρωμένο όραμα και η απαιτούμενη δράση που θα οδηγήσουν στην επίλυση των αστικών προβλημάτων, με πρόθεση να επέλθουν βελτιώσεις διαρκείας στην οικονομία, την κοινωνία και το περιβάλλον της περιοχής που αποτελεί το αντικείμενο της αλλαγής. Αυτό το στοιχείο της διάρκειας είναι που αποτελεί την ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους όρους αστική αναγέννηση, αστική ανανέωση (urban renewal), αστική ανάπτυξη (urban re-development) και αστική αναζωογόνηση (urban revitalization) ή αποκατάσταση (urban rehabilitation), στους οποίους οι στόχοι και ο τρόπος δράσης δεν είναι πάντα ξεκάθαροι.

Αντίθετα, με τον όρο ‘gentrification’ (Lees, Slater & Wylie, 2010, xv, xvi) περιγράφεται η μετατροπή μιας περιοχής με κατοικίες μελών της εργατικής τάξης ή μίας εγκαταλελειμμένης περιοχής κοντά στο κέντρο της πόλης, σε χώρο για κατοικίες ή εμπορική χρήση της μεσαίας τάξης. Τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας αυτής, κατά την ερμηνεία των Davidson και Lees, είναι: α) η επανεπένδυση του κεφαλαίου, β) η κοινωνική αναβάθμιση με την έλευση κατοίκων με υψηλό οικονομικό υπόβαθρο, γ) οι αλλαγές στο τοπίο και δ) η απομάκρυνση των ομάδων με χαμηλό εισόδημα, έμμεσα (π.χ. αύξηση ενοικίου) ή άμεσα (π.χ διακοπή ρεύματος και νερού). Η διαδικασία αυτή χρησιμοποιείται συχνά προκειμένου να αντιμετωπιστούν άμεσα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, δίχως, όμως, να επιλύονται ουσιαστικά ζητήματα όπως η ανεργία, η φτώχεια και η έλλειψη στέγης, με αποκλειστικό στόχο την απομάκρυνση των «προβληματικών» κοινωνικών ομάδων και την

αντικατάστασή τους με ομάδες οικονομικά περισσότερο αναβαθμισμένες. Το γεγονός αυτό από μόνο του μετατρέπει το gentrification σε ταξικό ζήτημα.

Αναβαθμίσεις (ή εξευγενισμοί, όπως συνήθως μεταφράζεται ο όρος 'gentrification' στα ελληνικά (Alexandri, 2015, 19) αστικών περιοχών καταγράφονται εδώ και δεκαετίες σε πολυάριθμες χώρες, με κοινή συνισταμένη τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Παρ'όλα αυτά, εντοπίζονται ουσιαστικές διαφορές από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με την προγενέστερη επικρατούσα κατάσταση (παράδειγμα Βερολίνου μετά την πτώση του τείχους και παράδειγμα περιοχής του Ψυρρή στην Αθήνα) και το ποιος αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την αναβάθμιση (δημόσια αρχή ή ιδιωτική πρωτοβουλία). Αυτού του τύπου η αναβάθμιση απέχει παρασάγγας από τις προθέσεις ομάδων πολιτών που δραστηριοποιούνται ομοίως για την ανανέωση μιας συνοικίας ή μιας γειτονιάς, όπως αυτές που μελετώνται στην παρούσα εργασία, ενέργειες που στο πλαίσιο του gentrification είτε γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης για τη νομιμοποίηση της παρουσίας των gentrifiers στην περιοχή είτε, απλώς, διακόπτονται.

Χαρακτηριστικό παραδείγματα gentrification στην Ελλάδα αποτελεί η περίπτωση της Πλάκας, κάτω από το λόφο της Ακρόπολης (Alexandri, 2015, 19-20). Στα τέλη του 1980, εποχή που η Πλάκα παρουσίαζε έντονα σημάδια υποβάθμισης, το Υπουργείο Πολιτισμού απαλλοτρίωσε αριθμό κατοικιών στην περιοχή ως πολιτιστική κληρονομιά που όφειλε να διατηρηθεί. Κατόπιν, το πρώην Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων πεζοδρόμησε επιλεγμένους δρόμους και έθεσε αυστηρές κυκλοφοριακές ρυθμίσεις για τη μείωση των αυτοκινήτων στην περιοχή. Η αξία των ακινήτων αυξήθηκε και οι κάτοικοι με χαμηλό εισόδημα υποχρεώθηκαν να αφήσουν τις εστίες τους. Ο χώρος καταλήφθηκε από πολίτες της μεσαίας τάξης και μεγάλος αριθμός ακινήτων μετατράπηκε σε χώρους εστίασης, προσελκύοντας ντόπιους και τουρίστες. Η υλοποίηση του έργου της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων (Parageorgiou, 2000), τη δεκαετία του 2000, με την πεζοδρόμηση επιπλέον δρόμων, την αναδιοργάνωση της κυκλοφορίας των Μέσων Μαζικής Μεταφοράς, τη χάραξη διαδρομών ανάμεσα στις αρχαιότητες και τη δημιουργία επιπλέον ανοιχτών χώρων πρασίνου και πλατειών έδωσε επιπλέον ώθηση στην αξία των ακινήτων, συμπληρώνοντας το gentrification που ξεκίνησε στα τέλη του 1980.

Σε άλλα παραδείγματα gentrification σε Βόρεια Αμερική και βόρεια Ευρώπη (Harvey, 2013, 154-155), τη διαδικασία της αναβάθμισης και αναζωογόνησης μιας περιοχής μέσα από τη συλλογική προσπάθεια των κατοίκων, ακολούθησε η εκμετάλλευσή της από ιδιωτικά συμφέροντα και καταναλωτές υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, δημιουργώντας, έτσι, νέες περιφράξεις Κοινών Πόρων σε χωρικό επίπεδο (Τσαβδάρου, 2013, 510). Οι κάτοικοι των περιοχών εκδιώθηκαν από ομάδες ανθρώπων που, μέχρι τότε, δεν παρουσίαζαν κανένα ενδιαφέρον για τις περιοχές τους και τα τοπικά χαρακτηριστικά του τοπίου αλλοιώθηκαν ριζικά. Παρόμοια αποτελέσματα έχουν συχνά και τα προγράμματα ανανέωσης γειτονιάς από ιδιωτικές πρωτοβουλίες (π.χ. τράπεζες) ή και τον ίδιο τον δημόσιο τομέα, όπου η ολοκλήρωση των εργασιών συνοδεύεται από κοινωνικές μεταβολές και ανισότητες στην περιοχή (Bischi & Özgökçeler, 2012, 26, 27).

Είτε, όμως, μιλάμε για αστική ανανέωση είτε για gentrification, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στον αστικό χώρο είναι πολύ πιθανό να αποτελέσει αιτία διωγμού τουλάχιστον των οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερων ομάδων (π.χ. προσφύγων, μεταναστών, Ρομά), που βρήκαν εκεί εξ αρχής καταφύγιο ακριβώς λόγω της υποβαθμισμένης κατάστασης που παρουσίαζε η περιοχή και στην παρουσία των οποίων αποδίδουν, συχνά, οι γηγενείς κάτοικοι κάποια από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Ο από κοινού σχεδιασμός για αστική αναβάθμιση, μέσα από συμμετοχική διαδικασία, με γνώμονα τους υφιστάμενους κατοίκους μιας περιοχής και προϋπόθεση την απόδοση της περιοχής στους ίδιους μετά την ολοκλήρωση των ενεργειών αναβάθμισής της, ενδεχομένως να περιορίζει το φαινόμενο αυτό, μολονότι σε αυτές τις περιπτώσεις, συχνά οι ιδιοκτήτες των ακινήτων είναι αυτοί που επιστρέφουν και υποχρεώνουν τους ενοικιαστές να απομακρυνθούν (ενδεικτικά, βλ. περίπτωση πόλης Bursa, στην Τουρκία: Bischi & Özgökçeler, 2012).

Αντί επιλόγου

Οι πρακτικές που εφαρμόζονται τα τελευταία χρόνια από νεοφιλελεύθερες πολιτικές σε διάφορες χώρες προκαλούν αντιδράσεις σε επίπεδο πολιτών, που εκφράζονται, μεταξύ άλλων, μέσα από τη δημιουργία ομάδων που εναντιώνονται σε διαφορετικά ζητήματα της καθημερινότητας, διεκδικώντας το δικαίωμά τους για μια καλύτερη ζωή. Συλλογικότητες διαμορφώνονται για την υπεράσπιση και διεκδίκηση του δημόσιου χώρου, των υπηρεσιών υγείας, το δικαίωμα στην παιδεία, τη διασφάλιση του περιβάλλοντος, το δικαίωμα στη στέγαση, κ.ο.κ. Το αντικείμενο διεκδίκησης δεν είναι πάντα ξεκάθαρο, δημιουργώντας ασυνέχειες ανάμεσα στις ενέργειες που υιοθετούνται και τα αποτελέσματα που επιφέρουν, αν και οι παράγοντες που μπορεί να τα επηρεάσουν είναι σχεδόν πάντα πολύ περισσότεροι και έξω από το πεδίο ελέγχου των ομάδων.

Η ποικιλομορφία αυτή οδηγεί σε προβλήματα σε επίπεδο έρευνας, αφού η τυπολογική τους κατάταξη με βάση τα χαρακτηριστικά των ομάδων και τα αποτελέσματα των ενεργειών τους δε φαίνεται να μπορεί να είναι διακριτή. Η δυσκολία αυτή αντικατοπτρίζεται και στην τρέχουσα βιβλιογραφία, όπου από τη μία η ποικίλη ορολογία κι από την άλλη η αμήχανη, μάλλον, υιοθέτησή της από αρκετούς μελετητές οδηγεί σε σύγχυση ως προς τα διακριτά όρια ανάμεσα στις ομάδες, τον βαθμό επίδρασής τους στο αστικό τοπίο και τι μπορεί αυτό να σημαίνει για την επιτυχία της κάθε πρωτοβουλίας.

Κοινωνικά κινήματα πόλης, κινήσεις πολιτών μιας γειτονιάς ή ενάντια στην κατασκευή ενός δημόσιου έργου, πρωτοβουλίες για την υπεράσπιση μιας υφιστάμενης δομής, ομάδες κατά του ενός ή του άλλου ζητήματος, φίλοι ενός κτιρίου ή μιας παράδοσης. Οι διαφορές των ομάδων σε επίπεδο οργάνωσης, συντονισμού και αποτελέσματος, σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό τους, δημιουργούν ερωτήματα ως προς την αποτελεσματικότητά τους, τον βαθμό μίμησης στο πλαίσιο διαδεδομένης μόδας ή και την πιθανότητα αυταπάτης και παρηγοριάς ως προς την προσωπική συμμετοχή του καθενός στην αντιμετώπιση των προβλημάτων στον δημόσιο χώρο. Οι επιρροές που δέχονται πολλές ομάδες από άλλες ανάλογες δράσεις είναι εμφανείς, αλλά, όπως σημειώνει και ο Harvey, «εκείνο που στη μία κλίμακα μοιάζει καλή λύση παύει να ισχύει μόλις η κλίμακα αλλάξει»(Harvey, 2013, 141).

Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια διερεύνησης του ρόλου διαφόρων πρωτοβουλιών πολιτών στον αστικό χώρο, σε συνάρτηση με την πολιτιστική κληρονομιά και τη ενεργοποίηση πιθανών μουσειοποιητικών μηχανισμών «από τα κάτω». Σύντομα έγινε σαφές πως τα κατάλοιπα του παρελθόντος αποτελούν ένα μόνο στοιχείο του ευρύτερου ενδιαφέροντός τους για τον δημόσιο χώρο, αφού αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του τοπίου της πόλης και της καθημερινής περιδιάβασης των κατοίκων της σε αυτό. Στους αρχικούς στόχους ήταν η εμβάθυνση στη μελέτη τριών συγκεκριμένων πρωτοβουλιών με δραστηριότητα στο Ηράκλειο της Κρήτης, ως μελετών περίπτωσης, αλλά από νωρίς διαπιστώθηκε πως αυτό θα μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο μέσα από την ευρύτερη διερεύνηση του ρόλου και άλλων κινήσεων πολιτών, εντός κι εκτός Ελλάδος.

Έτσι, λοιπόν, οι μελέτες περίπτωσης που παρουσιάστηκαν στην παρούσα εργασία αποτελούν μέρος της ευρύτερης δράσης ομάδων πολιτών για την υπέρσπηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα, αλλά και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας που φαίνεται να εξαπλώνεται από την πρωτεύουσα της χώρας προς την περιφέρεια. Η δράση των ομάδων μελέτης περίπτωσης που ξεκίνησε στο Ηράκλειο πριν από μία, περίπου, δεκαετία, είναι σημαντική, αφού ανήκουν στις ολιγάριθμες περιπτώσεις πρωτοβουλιών «από τα κάτω» για τον δημόσιο χώρο και το αστικό τοπίο στην περιοχή, έχουν κάποια διάρκεια και, κατά διαστήματα, μετρούν μικρές νίκες. Η συμμετοχή μεγάλου αριθμού κατοίκων της πόλης υποδηλώνει το υψηλό ενδιαφέρον του κόσμου για τις εκδηλώσεις που διοργανώνονται, αν και δεν είναι βέβαιο το ποσοστό κατανόησης του βασικού λόγου διοργάνωσής τους. Η παρουσία του κόσμου είναι μάλλον παθητική, γεγονός που, ίσως, προσδίδει σε αρκετές από αυτές περισσότερο ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Η χάραξη ξεκάθαρης στρατηγικής και η επιλογή κατάλληλων μεθοδολογικών εργαλείων για την καταγραφή του αντίκτυπου των ενεργειών τους στο αστικό τοπίο και ως ανατροφοδότηση των ενεργειών των πρωτοβουλιών είναι απαραίτητες, δεδομένου ότι και οι τρεις ομάδες δηλώνουν πως επιθυμούν να συνεχίσουν τη δράση τους στο μέλλον, με στόχο να επιτύχουν ουσιαστικές μεταβολές στον δομημένο χώρο επιλογής τους.

Μολονότι η δράση των μελετών περίπτωσης δεν είναι ριζοσπαστικού χαρακτήρα και οι ίδιες δεν αποτελούν κοινωνικά κινήματα πόλης, οι πρωτοβουλίες που παρουσιάστηκαν εδώ έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στον σχεδιασμό και τη λειτουργία της πόλης, με τους

δικούς τους ρυθμούς και ανάλογα με τα μέσα που διαθέτουν. Στο ευρύτερο αίτημά τους για διεκδίκηση του δημόσιου χώρου και βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης σε αυτόν εντάσσεται η διάσωση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Με τη δραστηριότητά τους εμπλουτίζουν το ιστορικό υπόβαθρο της πόλης, με τη συνδρομή των ειδικών, ξεπερνώντας την επίσημη ιστορία και αναπτύσσοντας δικούς τους μουσειοποιητικούς μηχανισμούς «από τα κάτω». Η επισήμανση στιγμιότυπων του πρόσφατου πολιτιστικού παρελθόντος, τα τοποθετεί στη χρονογραμμή της πόλης, ενώ παράλληλα η δραστηριότητα των ομάδων δημιουργεί καινούριες, αλλά, μάλλον, εφήμερες στρώσεις χρήσης και εμπειρίας στο γεωγραφικό και πολιτιστικό υπόβαθρο της πόλης. Η μελλοντική τους δραστηριότητα κι εξέλιξη μένει να αποδείξουν το βαθμό επιτυχίας τους και το διάστημα που θα παραμείνει το αποτύπωμά τους ορατό στον αστικό χώρο και την τοπική κοινωνία.

Βιβλιογραφία

- Alcayaga, M.R. (2017) Heritage and the Social Construction of Citizen Power in Historic Neighborhoods of Santiago. *Latin American Perspectives*. [Online] 44 (3), 83–99. Available from: doi:10.1177/0094582X16682798.
- Alexandri, G. (2015) Unravelling the yarn of gentrification trends in the contested inner city of Athens. In: Loretta Lees, Hyun Bang Shin, & Ernesto Lopez-Morales (eds.). *Global Gentrifications. Uneven development and displacement*. Great Britain, Policy Press. pp. 19–35.
- Assman, J. (2017) *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος (ed.). Ηράκλειο Κρήτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βιçκι, D. & Özgökçeler, S. (2012) *Does Gentrification Displace the Urban Poor? The Case of Bursa, Turkey*. 5 (1), 25–46.
- Branschi, C. (2015) Cultural centers as mediators of local conflicts: Madrid’s co-produced public spaces. In: Enrico Gualini, João Morais Mourato, & Marco Allegra (eds.). *Conflict in the City: contested urban surfaces and local democracy*. Berlin, Jovis. pp. 251–265.
- Cartiere, C. & Guindon, A. (2018) Sustainable influences of public art. A view on cultural capital and environmental impact. In: Martin Zebracki & Joni M. Palmer (eds.). *Public art encounters. art, space and identity*. First. London & New York, Routledge. pp. 70–87.
- Casanova, H. & Hernandez, J. (2014) *Public space acupuncture. Strategies and interventions for activating city life*. New York, Actar Publishers.
- Enrico, G. (2015) Cycles of contention and the planning process: agonistic pluralism and social mobilisation against Stuttgart 21. In: Enrico Gualini, João Morais Mourato, & Marco Allegra (eds.). *Conflict in the City: contested urban surfaces and local democracy*. Berlin, Jovis. pp. 59–79.
- Fouseki, K. & Shehade, M. (2017) Heritage Activism and Cultural Rights: The Case of the New Acropolis Museum. In: Helaine Silverman, Emma Waterton, & Steve Watson (eds.). *Heritage in Action. Making the Past in the Present*. [Online]. Springer. pp. 137–150. Available from: doi:10.1007/978-3-319-42870-3.
- Gonzalez, S.I. (2015) The institutional framework of urban struggles: governance and contention in Santiago de Chile. In: Enrico Gualini, João Morais Mourato, & Marco Allegra (eds.). *Conflict in the City: contested urban surfaces and local democracy*. Berlin, Jovis. pp. 38–58.
- Hall, T., Robertson, I., Art, I.P., Regeneration, U., et al. (2001) Public Art and Urban Regeneration : advocacy , claims and critical debates Public Art and Urban Regeneration: advocacy, claims and critical debates. *Landscape Research*. [Online] 26 (1), 5–26. Available from: doi:10.1080/0142639012002445.

- Harvey, D. (2013) *Εξεγερμένες πόλεις. Από το δικαίωμα στην πόλη, στην επανάσταση της πόλης*. Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Huyssen, A. (2003) *Present pasts. Urban palimpsests and the politics of memory*. 1st edition. Stanford, California, Stanford University Press.
- Iaione, C. (n.d.) *City as a commons*. In: [Online]. p. Available from: http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/8604/iaione_prelversion.pdf.
- Jones, T., Mozaffari, A. & Jasper, J.M. (2017) Heritage Contests: What Can We Learn from Social Movements? *Heritage and Society*. [Online] 10 (1), 1–25. Available from: doi:10.1080/2159032X.2018.1428445.
- Lebos, S. (2005) City as a touristic product. *Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. 3 (1), 23–39.
- Lees, L., Slater, T. & Wyly, E. (2010) Introduction. In: Loretta Lees, Tom Slater, & Elvin Wyly (eds.). *The Gentrification Reader*. London & New York, Routledge. pp. xi–xxiii.
- Lekakis, S. (2013) Distancing and Rapproching: Local Communities and Monuments in the Aegean Sea — A Case Study from the Island of Naxos. *Conservation and Management of Archaeological Sites*. [Online] 15 (1), 76–93. Available from: doi:10.1179/1350503313Z.00000000048.
- Leontidou, L. (2010) Urban social movements in ‘weak’ civil societies: The right to the city and cosmopolitan activism in Southern Europe. *Urban Studies*. [Online] 47 (6), 1179–1203. Available from: doi:10.1177/0042098009360239.
- Lind, K. (2016) *Urban Festivals: Reshaping the Perception of the City. The Case of UIT*. Estonian Academy of Arts.
- Lowe, S. (1986) *Urban social movements. The city after Castells*. New York, St. Martin’s Press.
- Macdonald, S. (2013) *Memorylands. Heritage and identity in Europe today*. London & New York, Routledge.
- Mouliou, M. (2018) Cities and museums of cities. Hybrid discourses and social ecosystems. *Athens University Review of Archaeology*. 1, 165–185.
- Othengrafen, F., Del Romero Renau, L. & Kokkali, I. (2016) A new landscape of urban social movements. Reflections on urban unrest in Southern European cities. In: Joerg Knieling & Frank Othengrafen (eds.). *Cities in Crisis. Socio-spatial impacts of the economic crisis in Southern European cities*. London & New York, Routledge. pp. 139–154.
- Papageorgiou, L. (2000) The unification of archaeological sites of Athens: The birth of an archaeological park? *Conservation and Management of Archaeological Sites*. [Online] 4 (3), 176–184. Available from: doi:10.1179/135050300793138291.
- Papaioannou, A. & Nikolakopoulou, C. (2016) Greek cities in crisis. Context, evidence, response. In: Joerg Knieling & Frank Othengrafen (eds.). *Cities in Crisis. Socio-spatial impacts of the*

- economic crisis in Southern European cities*. Routledge. pp. 172–189.
- Petropoulou, C. (2010) From the december youth uprising to the rebirth of urban social movements: A space-time approach. *International Journal of Urban and Regional Research*. [Online] 34 (1), 217–224. Available from: doi:10.1111/j.1468-2427.2010.00951.x.
- Pickvance, C. (2003) From urban social movements to urban movements: a review and introduction to a symposium on urban movements. *International Journal of Urban and Regional Research*. [Online] 27 (1), 102–109. Available from: doi:10.1111/1468-2427.00434.
- Roberts, P. (2008) The evolution, definition and purpose of urban regeneration. In: Peter Roberts & Hygh Sykes (eds.). *Urban Regeneration. A Handbook*. London, California, New Delhi, Singapore, SAGE Publications Ltd. pp. 9–36.
- Serraos, K., Greve, T., Asprogerakas, E., Balabanidis, D., et al. (2016) Athens, a capital in crisis. Tracing the socio-spatial impacts. In: Joerg Knieling & Frank Othengrafen (eds.). *Cities in Crisis. Socio-spatial impacts of the economic crisis in Southern European cities*. London & New York, Routledge. pp. 116–138.
- Smith, L. (2006) *Uses of Heritage*. [Online]. London & New York, Routledge. Available from: doi:10.4324/9780203602263.
- Stavridis, S. (2016) *Common space. The city as commons*. London, Zed Books.
- Waterton, E., Watson, S. & Silverman, H. (2017) An introduction to heritage in action. In: *Heritage in Action. Making the Past in the Present*. Springer. pp. 3–16.
- Βουδούρη, Δ. (2017) Αρχαιότητες και νομοθεσία. In: Νίκος Παπαδημητρίου & Άρης Αναγνωστόπουλος (eds.). *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη. pp. 101–116.
- Δοξιάδης, Θ. (2003) Ταυτότητα ή ποικιλότητα; Το έδαφος του μελλοντικού ελληνικού τοπίου. In: Κώστας Μανωλίδης (ed.). *"Ωραίο, φριχτό κι απέριττο τόπιον!" Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, εκδόσεις νησίδες. pp. 49–55.
- Δουκέλλης, Π. (2005a) Αναζητώντας το τοπίο. In: Παναγιώτης Δουκέλλης (ed.). *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα, ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ 'ΕΣΤΙΑΣ'. pp. 13–31.
- Δουκέλλης, Π. (2005b) Πρόλογος. In: Δουκέλλης Παναγιώτης (ed.). *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα, ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ 'ΕΣΤΙΑΣ'. pp. 9–12.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2008) *Καταγωγή ακμάζοντα' στον Λάκκο του Ηρακλείου. Παρέκκλιση, πολιτισμική δημιουργία, ανώνυμο ρεμπέτικο (1900-1940)*. Αθήνα, ΠΛΕΘΡΟΝ.
- Κουλούρη, Χ. (2017) Το αμόνι της ιστορικής μνήμης. In: Νίκος Παπαδημητρίου & Άρης Αναγνωστόπουλος (eds.). *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη*

- σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη. pp. 45–63.
- Λιάκος, Α. (2017) Τι είναι 'μνήμη'; In: Νίκος Παπαδημητρίου & Άρης Αναγνωστόπουλος (eds.). *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη. pp. 32–44.
- Μανωλίδης, Κ. (2003) Εισαγωγή. In: Κώστας Μανωλίδης (ed.). *Ώραίο, φριχτό κι απέριττο τόπιον!*. *Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*. Σκόπελος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Τμήμα Αρχιτεκτόνων, εκδόσεις νησίδες. pp. 9–12.
- Παπαπαύλου, Μ. (2015) *Η εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος. Μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα, ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ.
- Πετροπούλου, Κ., Βιτοπούλου, Α. & Τσαβδάρογλου, Χ. (2016) Εισαγωγή. In: Κρίστη Πετροπούλου, Αθηνά Βιτοπούλου, & Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου (eds.). *Κοινωνικά κινήματα πόλης και περιφέρειας*. Θεσσαλονίκη. p.
- Σελλά, Ό. (2011) Πόλεμος για τη Βικελαία Βιβλιοθήκη. *Εφημερίδα Καθημερινή*. 20 April.
- Τσαβδάρογλου, Χ. (2016) Θεωρητικά περάσματα από τα κινήματα για το «Δικαίωμα στην Πόλη» στα κινήματα κατάληψης του «Κοινού Χώρου»: παγκόσμια παραδείγματα και η περίπτωση της Ελλάδας την εποχή της κρίσης. In: Κρίστη Πετροπούλου, Αθηνά Βιτοπούλου, & Χαράλαμπος Τσαβδάρογλου (eds.). *Κοινωνικά Κινήματα Πόλης και Περιφέρειας*. Θεσσαλονίκη. pp. 105–142.
- Τσαβδάρογλου, Χ. (2013) Ο κοινός χώρος και οι νέες χωρικές περιφράξεις στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης. In: *Μεταβολές και ανα-σημασιοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της Κρίσης*. 2013 Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. pp. 506–513.
- Χουρμουζιάδη, Α. (2017) *1+5 μουσειακές εικόνες και εικονικότητες*. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Παράρτημα

Στο παράρτημα περιλαμβάνονται πίνακες με τις συνεντεύξεις που διεξήχθησαν για τις ανάγκες αποτύπωσης των τριών δράσεων στο Ηράκλειο Κρήτης, που παρουσιάστηκαν αναλυτικά στην παρούσα εργασία. Οι συνεντεύξεις, διάρκειας περίπου μίας ώρας η κάθε μία, έγιναν με τη μορφή καθοδηγούμενης συζήτησης. Τα πεδία που παρουσιάζονται κενά στους πίνακες, καλύφθηκαν από την ευρύτερη κουβέντα με τους πληροφορητές και δεν κρίθηκε σκόπιμη η επανάληψη των ερωτημάτων τους, ελλείψει χρόνου και για να μην κουραστούν οι συμμετέχοντες. Η συνέντευξη με τον Mathew Halpin έγινε δια ζώσης, με την Κάλλια Πλατύρραχου μέσω skype και με τον Συμεών Χούπα μέσω τηλεφώνου. Στους πίνακες που ακολουθούν, περιλαμβάνονται οι ερωτήσεις και τα βασικά σημεία των απαντήσεων, όπως τα σημείωσα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Δεδομένης της ιδιαίτερης αξίας του προσωπικού ύφους κάθε ομιλητή, έκανα προσπάθεια διατήρησης του ύφους του κάθε συνεντευξιζόμενου, ενώ όπου θεώρησα πως δεν επηρεάζεται η ουσία της απάντησης, αυτή είναι πιο σύντομη. Τέλος, η συνέντευξη με τον Mathew Halpin έγινε στα αγγλικά και στον αντίστοιχο πίνακα περιλαμβάνεται η μετάφραση των απαντήσεων στα ελληνικά από τη γράφουσα.

Πίνακας 1: Mathew Halpin, The Lakkos project			
α/α	Ερωτήσεις	Απαντήσεις (EN)	Μετάφραση (ΕΛΛ)
1	Πείτε μου λίγα λόγια για εσάς	Australian, painter, 50 years old	Αυστραλός, εικαστικός, 50 ετών
2	Ποια ανάγκη γέννησε την ιδέα για το πρότζεκτ;	I fell in love with the area, wanted to find ways to revive it, make people understand its value and turn it into listed heritage.	Ερωτεύτηκα την περιοχή, ήθελα να βρω τρόπους αναβίωσής της, να κάνω τους ανθρώπους να κατανοήσουν την αξία της και να κηρυχθεί μνημείο.
3	Περιγράψτε τη δράση/πρότζεκτ με λίγα λόγια (αντικείμενο, τόπος διεξαγωγής, στόχος)	Not organized from the beginning as such. 3 years ago, a Pakistan's mini market was blown up and I called anyone interested to come and help fix it. Then discussed with a friend (the mayor's wife) the possibility of painting the facades. Then, in 2013, the Atheati Poli project asked me to do some street art. Media went crazy. Nowadays, I run a residency and the artists	Δεν οργανώθηκε εξ αρχής έτσι, όπως είναι τώρα. Πριν τρία χρόνια, το μίνι μάρκετ ενός Πακιστανού ανατινάχθηκε και κάλεσα όποιον ενδιαφερόταν να έρθει και να βοηθήσει να το φτιάξουμε. Έπειτα συζήτησα με μία φίλη (τη γυναίκα του δημάρχου) το ενδεχόμενο να βάψουμε μερικές προσόψεις. Κατόπιν, το

		who stay in it, create murals in the Lakkos area.	2013, η Αθέατη Πόλη μου ζήτησε να κάνω μερικά έργα street art. Τα ΜΜΕ τρελάθηκαν. Τώρα πια διατηρώ έναν χώρο διαμονής για καλλιτέχνες, οι οποίοι φιλοτεχνούν τοιχογραφίες στον Λάκκο.
4	Γιατί επιλέξατε τον συγκεκριμένο τόπο;	I moved here and loved the place.	Μετακόμισα εδώ και αγάπησα το μέρος.
5	Γιατί θεωρήσατε πως η συγκεκριμένη δράση είναι κατάλληλη για το σκοπό σας;		
6	Μεγάλο μερίδιο στο πρότζεκτ έχει η τέχνη. Τι πιστεύετε ότι μπορεί να επιτευχθεί μέσα από αυτήν; Τι άλλα εργαλεία έχουν/προβλέπεται/θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν;		
7	Έχετε υπόψη άλλες ανάλογες δράσεις από το Ηράκλειο ή άλλες πόλεις, εντός κι εκτός Ελλάδος; Τι είδους; Τι αποτέλεσμα είχαν;		
8	Μετά το πέρας της δράσης, τα έργα μένουν στον ίδιο χώρο ή όχι και γιατί;	Yes, and people respect them in general. We have had only a few vandalisms and I think most of them where done by children.	Ναι και οι άνθρωποι τα σέβονται γενικά. Είχαμε μικρής κλίμακας βανδαλισμούς και νομίζω πως έγιναν από παιδιά.
9	Υπάρχει ποικιλία στις επιμέρους δραστηριότητες που διοργανώνονται ή ακολουθείται μία σταθερή διαδικασία από φορά σε φορά;	At first, the municipality suggested we cleaned a park and created some murals. That went quite well. After that, the Atheati Poli festival approached me to do some street art. After that, artists that stay in the residency do some work and from time to time we have small art festivals in the area.	Αρχικά ο Δήμος πρότεινε να καθαρίσουμε ένα πάρκο και να φιλοτεχνήσουμε μερικές τοιχογραφίες. Αυτό πήγε αρκετά καλά. Μετά, το φεστιβάλ της Αθέατης Πόλης με προσέγγισε για να κάνω street art. Μετά από αυτό, οι καλλιτέχνες που μένουν στον χώρο διαμονής που διατηρώ κάνουν έργα και κατά καιρούς οργανώνουμε

			μικρά φεστιβάλ τέχνης στην περιοχή.
10	Ποιοι σκεφτόσασταν πως θα θέλατε να κινητοποιηθούν; / Σε ποιους απευθύνεστε;	The locals, the municipality, the archaeologies and architects, the Ministry of Culture, whoever would be interested.	Τους ντόπιους, τον Δήμο, τους αρχαιολόγους και τους αρχιτέκτονες, το Υπουργείο Πολιτισμού, οποιονδήποτε ενδιαφερόταν.
11	Ποιοι κινητοποιούνται; Έχουν κάποια δημογραφικά χαρακτηριστικά; Είναι ντόπιοι;	Locals were scared in the beginning, now they feel more comfortable, but do not participate. Roma people who live in some houses help a lot and when I need something and when I have money, I pay them, because their doing a good job.	Οι ντόπιοι αρχικά ήταν φοβισμένοι, τώρα αισθάνονται πιο άνετα, αλλά δε συμμετέχουν. Οι Ρομά που μένουν σε κάποια σπίτια βοηθούν πολύ, όταν χρειάζομαι κάτι και όταν έχω χρήματα, τους πληρώνω, γιατί κάνουν καλή δουλειά.
12	Πώς κάνετε κάλεσμα; Πώς κοινοποιείτε τα διάφορα στάδια/ενέργειες;	There is a Fb account and a web-site, but I haven't updated it for some time. I want to try and bring back the media, because when the Municipality stopped being interested, they stopped too. Athenian media are more interested nowadays.	Υπάρχει ένας λογαριασμός στο facebook και μία ιστοσελίδα, αλλά δεν την έχω ανανεώσει εδώ και καιρό. Θέλω να προσπαθήσω να φέρω πίσω τα τοπικά ΜΜΕ, γιατί όταν ο Δήμος σταμάτησε να ενδιαφέρεται, σταμάτησαν κι εκείνοι. Ο αθηναϊκός Τύπος ενδιαφέρεται περισσότερο αυτό το διάστημα.
13	Τι είδους αλληλεπίδραση υπάρχει με τον κόσμο; Η επαφή γίνεται μόνο κατά τη δράση ή επιδιώκεται σταθερή επικοινωνία; Αμφίδρομα;	I talk a lot about the project with people attending the various activities, but I am not trying to engage the locals anymore. I am tired. Many students ask to talk to me, to gather infos for their university work, but I have begun saying no. They are too many.	Συζητώ πολύ για το πρότζεκτ με τον κόσμο που παραβρίσκεται στις διάφορες δραστηριότητες, αλλά δεν προσπαθώ να εμπλέξω τους ντόπιους πια. Κουράστηκα. Πολλοί φοιτητές ζητούν να συζητήσουν μαζί μου, για να συγκεντρώσουν πληροφορίες για την

			εργασία τους στο πανεπιστήμιο, αλλά έχω αρχίσει να λέω όχι. Είναι πάρα πολλοί.
14	Ποιοι συμμετέχουν σε επίπεδο οργάνωσης και λήψης αποφάσεων; Έχει αλλάξει αυτό από την αρχή της δράσης μέχρι σήμερα; Ως προς τι; Και γιατί;	We used to have meetings once a week but there was no progress and we stopped after a year. Then, other people came to me and we organized a few projects. Nowadays, the artists that rent the rooms of my residency create new murals.	Κάναμε συναντήσεις μία φορά την εβδομάδα, αλλά δεν υπήρχε πρόοδος και σταματήσαμε μετά από έναν χρόνο. Στη συνέχεια, άλλοι άνθρωποι με προσέγγισαν και οργανώσαμε μερικές δράσεις. Τώρα πια οι καλλιτέχνες που ενοικιάζουν δωμάτιο στον χώρο διαμονής μου φιλοτεχνούν καινούρια έργα.
15	Σε τι ποσοστό συμμετέχουν ανεξάρτητοι κάτοικοι, ομάδες και συλλογικότητες και σε τι ποσοστό συμμετέχουν θεσμικοί φορείς (Δήμος, Υπουργείο Πολιτισμού, άλλο)	The Municipality wanted to participate, but did little things and then withdrew.	Ο Δήμος ήθελε να συμμετέχει, αλλά έκαναν πολύ λίγα πράγματα και στη συνέχεια αποσύρθηκαν.
16	Με ποιον τρόπο συμμετέχει το κάθε μέρος;	Some people donate paints and other materials, others ask to have their facades painted, Roma people help a lot when there is a need.	Κάποιοι δωρίζουν χρώματα και άλλοι υλικά, άλλοι ζητούν να τους βάψουμε την πρόσοψή τους, οι Ρομά βοηθούν πολύ όταν υπάρχει ανάγκη,
17	Υπάρχει κόσμος που παρακολουθεί/συμμετέχει σταθερά; Ενεργά;	The immigrants and the Roma while helping to create or clean something.	Οι μετανάστες και οι Ρομά βοηθούν να κατασκευάσουμε ή να καθαρίσουμε κάτι.
18	Γιατί πιστεύετε ότι έρχονται; Από πραγματικό ενδιαφέρον να αλλάξει κάτι; Είναι ένας τρόπος ψυχαγωγίας; Επειδή είναι της μόδας; Οι άνθρωποι επηρεάστηκαν;		
19	Θέματα διασύνδεσης τύπου με προσωπικά βιώματα/μνήμες; υπήρξε	The artists are usually inspired by the cretan	Οι καλλιτέχνες συνήθως εμπνέονται από την κρητική ιστορία, όταν

	τέτοιος συσχετισμός από διοργανωτές, συνδιοργανωτές και συμμετέχοντες;	history when it comes to decide on their subject.	έρχεται η ώρα να επιλέξουν το θέμα τους.
20	Ενθαρρύνεται το προσωπικό βίωμα; Επιδιώκεται να ανασυρθούν μνήμες ή οι δραστηριότητες είναι ανεξάρτητες από αυτές;		
21	Υπήρξε/Υπάρχει διάλογος με τους πολίτες πάνω στα θέματα διεκδίκησης δημόσιου χώρου και μνήμης;		
22	Το ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής χρησιμοποιείται/προβάλλεται; Με ποιον τρόπο;	A couple of murals are related to rempetika and the prostitute houses that used to be in the area.	Μερικές τοιχογραφίες σχετίζονται με τα ρεμπέτικα και τα πορνεία που υπήρχαν στην περιοχή.
23	Μετά από τόσα χρόνια, άλλαξε ο σκοπός του πρότζεκτ; Αν ναι, με ποιον τρόπο;	No, it hasn't changed, but I haven't even been able to come near it.	Όχι, δεν έχει αλλάξει, αλλά δεν έχω καταφέρει καν να τον πλησιάσω.
24	Ο αρχικός στόχος επετεύχθη;	No.	Όχι.
25	Πώς επηρέασε το πρότζεκτ το αστικό τοπίο στην περιοχή που διεξήχθη/διεξάγεται; Υπήρχε πρόθεση για μόνιμο ή περιστασιακό αντίκτυπο ή απλώς προέκυψε;	The value of the buildings has risen and people ask for more money to sell their properties. The affects might be permanent. But the locals prefer living in appartments, they won't come back.	Η αξία των κτιρίων ανέβηκε και οι ιδιοκτήτες ζητούν περισσότερα χρήματα για να πουλήσουν τις περιουσίες τους. Τα αποτελέσματα μπορεί να είναι μόνιμα. Αλλά οι ντόπιοι προτιμούν να κατοικούν σε διαμερίσματα, δε θα επιστρέψουν.
26	Υπάρχει σκέψη για συνέχεια στο μέλλον; Με την ίδια μορφή;	I won't stop trying, but I need to get better organized. I am writing a book related to the murals now.	Δε θα πάψω να προσπαθώ, αλλά πρέπει να οργανωθώ καλύτερα. Γράφω ένα βιβλίο τώρα για τις τοιχογραφίες.
27	Τι προβλήματα αντιμετωπίσατε; Η αρχή ήταν πιο δύσκολη; Τώρα έχουν ομαλοποιηθεί τα πράγματα ή υπάρχουν ακόμα δυσκολίες;	The locals were scared in the beginning. The municipality agreed on helping, due to a friend, but they didn't actually do that much and stopped very soon. I have stopped trying	Οι ντόπιοι φοβόντουσαν αρχικά. Ο δήμος συμφώνησε να βοηθήσει, εξ αιτίας μιας φίλης, αλλά στην πραγματικότητα δεν έκαναν πολλά και

		to engage the locals. But now the locals seem to be happier with what we're doing, especially the elder ones. Things have slowed down a bit.	σταμάτησαν πολύ σύντομα. Έχω σταματήσει να προσπαθώ να εμπλέξω τους ντόπιους. Αλλά τώρα πια, οι ντόπιοι φαίνεται να είναι πιο χαρούμενοι με αυτό που κάνουμε, ιδίως οι πιο ηλικιωμένοι. Τώρα τα πράγματα έχουν καταλαγιάσει κάπως.
28	Έχει ζητήσει κανείς τη βοήθειά σας ή τη συμβουλή σας για να στήσει αντίστοιχο πρότζεκτ σε άλλη περιοχή;	I have recently been asked to help some people from the Ano Assites village to do some painting work at the facades. They are trying to create an identity for their village and attract visitors.	Πρόσφατα μου ζητήθηκε να βοηθήσω κάποιους ανθρώπους στο χωριό Άνω Ασίτες, να χρωματίσουν κάποιες προσόψεις. Προσπαθούν να δημιουργήσουν ταυτότητα στο χωριό τους και να προσελκύσουν επισκέπτες.
29	Σας ενδιαφέρει το θέμα της ιστορικής τεκμηρίωσης; Πώς το επιτυγχάνετε;		
30	Σας ενδιαφέρει τα ιστορικά κατάλοιπα της περιοχής να γίνουν ορατά;		

Πίνακας 2: Συμείων Χούπας, Περιβαλλοντικός Σύλλογος Αγίας Τριάδας		
α/α	Ερωτήσεις	Απαντήσεις
1	Πείτε μου λίγα λόγια για εσάς	Συνταξιούχος Πολιτικός Μηχανικός, μόνιμη διαμονή Αθήνα
2	Ποια ανάγκη γέννησε την ιδέα για το πρότζεκτ;	Η πεθερά μου είχε σπίτι στην Αγία Τριάδα. Όταν πήρα σύνταξη, πήγα να μείνω εκεί με τη σύζυγό μου. Οι δυσκολίες ήταν τέτοιες που είτε θα φεύγαμε είτε θα κάναμε κάτι για να βελτιώσουμε τις συνθήκες ζωής της συνοικίας για όλους και συνεπώς και για εμάς, αναγνωρίζοντας την αξία και τις δυνατότητες της περιοχής. Μαζί με λίγους φίλους που είχαν όρεξη και διάθεση να ασχοληθούν ιδρύσαμε τον σύλλογο.
3	Περιγράψτε τη δράση/πρότζεκτ με λίγα λόγια (αντικείμενο, τόπος διεξαγωγής, στόχος)	Ο Σύλλογος στηρίζει τους εξής άξονες: 1) Ψάχνουμε τρόπους να βελτιώσουμε την καθημερινότητα των κατοίκων, δίνοντας ανάταση στην ατμόσφαιρα της συνοικίας που τους καταπλακώνει, 2) παρακινούμε τη Δημοτική Αρχή, την Αστυνομία, την Κοινωνική Πρόνοια και άλλες αρχές να ενδιαφερθούν για ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες (πρόσφυγες, μετανάστες, Ρομά) και να φροντίσουν ζητήματα συμπεριφοράς, 3) οργανώνουμε εκδηλώσεις ενημερωτικού περιεχομένου για παροχές σε κατοίκους της περιοχής, εκπαιδευτικού χαρακτήρα για ομάδες χαμηλού οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου, ψυχαγωγικού χαρακτήρα με ερεθίσματα από διάφορες περιοχές εντός κι εκτός Κρήτης, "θεατρικά" δρώμενα, 4) έχουμε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ασκούμε πιέσεις για την ολοκλήρωση της ανάπλασης της Αγίας Τριάδας, την έκδοση ΦΕΚ και την ολοκλήρωση της μελέτης, αναγνωρίζοντας την ιστορική σημασία της περιοχής και τα ενδιαφέροντα κτίριά της. Οι εκδηλώσεις λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικά σημεία της συνοικίας.
4	Γιατί επιλέξατε τον συγκεκριμένο τόπο;	Η πεθερά μου είχε σπίτι στην Αγία Τριάδα.
5	Γιατί θεωρήσατε πως η συγκεκριμένη δράση είναι κατάλληλη για το σκοπό σας;	
6	Μεγάλο μερίδιο στο πρότζεκτ έχει η τέχνη. Τι πιστεύετε ότι μπορεί να	

	επιτευχθεί μέσα από αυτήν; Τι άλλα εργαλεία έχουν/προβλέπεται/θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν;	
7	Έχετε υπόψη άλλες ανάλογες δράσεις από το Ηράκλειο ή άλλες πόλεις, εντός κι εκτός Ελλάδος; Τι είδους; Τι αποτέλεσμα είχαν;	
8	Μετά το πέρας της δράσης, τα έργα μένουν στον ίδιο χώρο ή όχι και γιατί;	Μένουν στον ίδιο χώρο. Αυτός είναι και ο στόχος άλλωστε, να αλλάξει το τοπίο και να γίνει η περιοχή πιο ευχάριστη και λιγότερο καταπλακωτική.
9	Υπάρχει ποικιλία στις επιμέρους δραστηριότητες που διοργανώνονται ή ακολουθείται μία σταθερή διαδικασία από φορά σε φορά;	Υπάρχει ποικιλία, ανάλογα με τους επί μέρους στόχους, αλλά όλα γίνονται με ελάχιστα χρήματα και ανάλογα με τον διαθέσιμο χρόνο λίγων ανθρώπων. Δεν υπάρχει συγκεκριμένη στρατηγική.
10	Ποιοι σκεφτόσασταν πως θα θέλατε να κινητοποιηθούν; / Σε ποιους απευθύνεστε;	Απευθυνόμαστε στους κατοίκους της Αγ. Τριάδας αρχικά, στη δημοτική αρχή κυρίως και σε όποιον άλλον ενδιαφέρεται.
11	Ποιοι κινητοποιούνται; Έχουν κάποια δημογραφικά χαρακτηριστικά; Είναι ντόπιοι;	Οι ντόπιοι είναι άνθρωποι μεγάλης ηλικίας που δεν έχουν πολλές δυνατότητες συμμετοχής. Οι αλλοδαποί και οι Ρομά δε συμμετέχουν, αν και υπάρχουν και οικογενειάρχες στην περιοχή, που, όμως, κλείνονται στα σπίτια τους. Συμμετέχουν γενικά κάτοικοι του Ηρακλείου.
12	Πώς κάνετε κάλεσμα; Πώς κοινοποιείτε τα διάφορα στάδια/ενέργειες;	Μέσα από τη σελίδα μας στο Facebook, την τοπική τηλεόραση και τον τοπικό Τύπο.
13	Τι είδους αλληλεπίδραση υπάρχει με τον κόσμο; Η επαφή γίνεται μόνο κατά τη δράση ή επιδιώκεται σταθερή επικοινωνία; Αμφίδρομα;	Μας ενδιαφέρει να έχουμε επικοινωνία όχι μόνο με τους κατοίκους, αλλά και με όποιον άλλον ενδιαφέρεται, γι'αυτό και στο καταστατικό προβλέπεται να γίνονται μέλη και κάτοικοι από άλλα μέρη του Ηρακλείου. Η αλήθεια, βέβαια, είναι πως εκτός από τα μέλη του Δ.Σ. δεν υπάρχει ιδιαίτερη κινητοποίηση από τα μέλη. Όταν, όμως, γίνεται μια εκδήλωση κι έρχεται κόσμος ή ακόμα και στο δρόμο που συναντώ αγνώστους, δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην περιοχή μας.
14	Ποιοι συμμετέχουν σε επίπεδο οργάνωσης και λήψης αποφάσεων; Έχει αλλάξει αυτό από την αρχή της	Το Δ.Σ. παίρνει τις αποφάσεις μέσα από τις προβλεπόμενες από το καταστατικό διαδικασίες.

	δράσης μέχρι σήμερα; Ως προς τι; Και γιατί;	
15	Σε τι ποσοστό συμμετέχουν ανεξάρτητοι κάτοικοι, ομάδες και συλλογικότητες και σε τι ποσοστό συμμετέχουν θεσμικοί φορείς (Δήμος, Υπουργείο Πολιτισμού, άλλο)	Εμείς συμμετέχουμε σε διάφορα δρώμενα του Δήμου (π.χ. Φεστιβάλ Τέχνη Καθ'Οδόν), καλώντας ντόπιους ή ξένους καλλιτέχνες. Στις εκδηλώσεις μας έρχεται, επίσης, πολύς κόσμος.
16	Με ποιον τρόπο συμμετέχει το κάθε μέρος;	Εμείς οργανώνουμε κάτι και ο κόσμος παρακολουθεί.
17	Υπάρχει κόσμος που παρακολουθεί/συμμετέχει σταθερά; Ενεργά;	Κάποιοι ναι.
18	Γιατί πιστεύετε ότι έρχονται; Από πραγματικό ενδιαφέρον να αλλάξει κάτι; Είναι ένας τρόπος ψυχαγωγίας; Επειδή είναι της μόδας; Οι άνθρωποι επηρεάστηκαν;	Υπάρχει γενικά ενδιαφέρον και αγωνία για το τι θα γίνει στην περιοχή, γιατί τα προβλήματα είναι πολλά και ίσως βλέπουν κάποια ελπίδα μέσα από την προσπάθειά μας.
19	Θέματα διασύνδεσης τύπου με προσωπικά βιώματα/μνήμες: υπήρξε τέτοιος συσχετισμός από διοργανωτές, συνδιοργανωτές και συμμετέχοντες;	Οι περισσότεροι κάτοικοι δεν είναι ντόπιοι κι έτσι δεν έχουν οι ίδιοι βιώματα από την περιοχή. Ελάχιστοι ηλικιωμένοι γηγενείς, κυρίως αλλοδαποί, δύο κατηγοριών: οικογενειάρχες, οικονομικοί μετανάστες, που έχουν πλέον και οι ίδιοι κάποιες μνήμες, αλλά δε συμμετέχουν εύκολα, κλείνονται στα σπίτια τους, και αλλοδαποί που βρίσκουν καταφύγιο σε εγκαταλελειμμένα σπίτια, πολλοί εμπλέκονται σε διακίνηση ναρκωτικών, δεν ξέρουμε ακριβώς τι είναι.
20	Ενθαρρύνεται το προσωπικό βίωμα; Επιδιώκεται να ανασυρθούν μνήμες ή οι δραστηριότητες είναι ανεξάρτητες από αυτές;	Όχι, δεν ενθαρρύνεται με κάποιο τρόπο. Γίνονται, όμως, ξεναγήσεις κατά καιρούς και ο κόσμος μαθαίνει για την περιοχή.
21	Υπήρξε/Υπάρχει διάλογος με τους πολίτες πάνω στα θέματα διεκδίκησης δημόσιου χώρου και μνήμης;	Υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για την εξέλιξη των προσπαθειών μας. Και στον δρόμο με σταματούν και με ρωτούν άγνωστοι αν έχουμε νεώτερα για την Αγία Τριάδα.
22	Το ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής χρησιμοποιείται/προβάλλεται; Με ποιον τρόπο;	Γνωρίζουμε πράγματα για την περιοχή και υπάρχουν και 50 περίπου διατηρητέα κτίρια. Προσπαθούμε να βρούμε χρηματοδότηση για να τα στηρίξουμε και να διατηρήσουμε τα παλιά κτίρια της περιοχής. Μετά από προσπάθειες, πείσαμε τον Δήμο να αγοράσει τη Φάμπρικα Ανωγειαννάκη και υπάρχει πρόθεση να γίνει χώρος πολιτιστικών

		εκδηλώσεων και μουσείο των λαϊκών οργάνων του Ross Daily. Κατά καιρούς οργανώνουμε επιπλέον ξεναγήσεις με την αρχαιολόγο Λ. Σταρίδα.
23	Μετά από τόσα χρόνια, άλλαξε ο σκοπός του πρότζεκτ; Αν ναι, με ποιον τρόπο;	Όχι, δεν έχει αλλάξει.
24	Ο αρχικός στόχος επετεύχθη;	Είναι πολύ δύσκολο και θέλει πολύ χρόνο, θέληση και χρήματα. Παρ'όλα αυτά, έχουμε στο ιστορικό μας και κάποιες σημαντικές επιτυχίες, όπως την επανενεργοποίηση του θέματος της ανάπλασης της περιοχής και την υπογραφή του σχετικού ΦΕΚ.
25	Πώς επηρέασε το πρότζεκτ το αστικό τοπίο στην περιοχή που διεξήχθη/διεξάγεται; Υπήρχε πρόθεση για μόνιμο ή περιστασιακό αντίκτυπο ή απλώς προέκυψε;	Βασικός στόχος των προσπαθειών μας είναι να βελτιώσουμε την εικόνα της περιοχής, για να μπορεί ο κόσμος να ζει εδώ πιο ευχάριστα. Προσπαθούμε να περιποιούμαστε το ελάχιστο πράσινο που διαθέτει η περιοχή μας, καλούμε καλλιτέχνες για να ζωγραφίζουν ωραία πράγματα σε διάφορους τοίχους και τώρα με τη Φάμπρικα ελπίζουμε να ανανεωθεί σημαντικά η περιοχή γύρω από αυτή.
26	Υπάρχει σκέψη για συνέχεια στο μέλλον; Με την ίδια μορφή;	Σίγουρα θα συνεχίσουμε, παρά τις δυσκολίες, κάνοντας πράγματα ανάλογα με τις δυνατότητές μας και τις εκάστοτε συνθήκες.
27	Τι προβλήματα αντιμετωπίσατε; Η αρχή ήταν πιο δύσκολη; Τώρα έχουν ομαλοποιηθεί τα πράγματα ή υπάρχουν ακόμα δυσκολίες;	Δυσκολίες υπήρχαν και υπάρχουν. Κυρίως οικονομικής φύσεως, αλλά και σε επίπεδο συμμετοχής. Έχουμε μέλη που δε μπορούν, όμως, ούτε τη συνδρομή τους να πληρώσουν και γενικά για τα περισσότερα τρέχουμε 4-5 άτομα του Δ.Σ. Χρειαζόμαστε κόσμο και βοήθεια από φορείς, όπως ο Δήμος.
28	Έχει ζητήσει κανείς τη βοήθειά σας ή τη συμβουλή σας για να στήσει αντίστοιχο πρότζεκτ σε άλλη περιοχή;	Μέχρι τώρα όχι.
29	Σας ενδιαφέρει το θέμα της ιστορικής τεκμηρίωσης; Πώς το επιτυγχάνετε;	Ναι, μας ενδιαφέρει. Έχουμε ξεκινήσει προσπάθεια καταγραφής προφορικών μαρτυριών με τους ηλικιωμένους ντόπιους κατοίκους της περιοχής.
30	Σας ενδιαφέρει τα ιστορικά κατάλοιπα της περιοχής να γίνουν ορατά;	Ναι και γι'αυτό οργανώνουμε κατά διαστήματα ξεναγήσεις με τη Λ. Σταρίδα.

Πίνακας 3: Κάλλια Πλατύρραχου, Αθέατη Πόλη		
α/α	Ερωτήσεις	Απαντήσεις
1	Πείτε μου λίγα λόγια για εσάς	Αρχιτέκτων, γεννήθηκα και μεγάλωσα στο Ηράκλειο, τον τελευταίο χρόνο ζω στη Βαρκελώνη.
2	Ποια ανάγκη γέννησε την ιδέα για το πρότζεκτ;	Θέλαμε να εστιάσουμε σε περιοχές της πόλης που δεν τις ξέρει ο κόσμος κι έχουν αρχιτεκτονικό και κοινωνικό ενδιαφέρον. Μας ενδιέφερε να εξετάσουμε τι χρήσεις μπορούν να αποκτήσουν, να φωτίσουμε την αθέατη πλευρά της πόλης, τα σημεία που έχουν εγκαταλειφθεί από τους πολίτες και την τοπική αυτοδιοίκηση και να διαφανεί, έτσι, η ευκαιρία για αξιοποίηση και ανάδειξη. Μας ενδιαφέρει, επίσης, να προβάλλουμε την ανάγκη σεβασμού του δημόσιου χώρου.
3	Περιγράψτε τη δράση/πρότζεκτ με λίγα λόγια (αντικείμενο, τόπος διεξαγωγής, στόχος)	Πάρα πολλά πράγματα μαζί, που σχετίζονται κυρίως με την αρχιτεκτονική, την ιστορία, διάφορα κοινωνικά ζητήματα και την αρχαιολογία της πόλης του Ηρακλείου.
4	Γιατί επιλέξατε τον συγκεκριμένο τόπο;	Όλες οι περιοχές που παρουσιάζουν εγκατάλειψη κι έχουν αρχιτεκτονικό και κοινωνικό ενδιαφέρον μας ενδιαφέρουν. Ξεκινήσαμε από ένα σημείο και προχωράμε σταδιακά στα υπόλοιπα. Αρχικά δουλέψαμε ανά περιοχή, στη συνέχεια επικεντρωθήκαμε σε πιο συγκεκριμένα κτίρια.
5	Γιατί θεωρήσατε πως η συγκεκριμένη δράση είναι κατάλληλη για το σκοπό σας;	Έχει βιωματικό χαρακτήρα. Δεν είναι απλώς μια ομιλία ή μία έκθεση. Υπάρχει εμπλοκή των κατοίκων. Με τον τρόπο που δουλεύουμε παίρνουν ζωή μέρη που ήταν πριν π.χ. πάρκινγκ και σκουπιδότοπος. Με τον τρόπο αυτόν υπάρχει πιο εύκολη και ουσιαστική αφύπνιση. Μένουν πράγματα στην πόλη, τοιχογραφίες ή κάτι άλλο. Κερδίζει η γειτονιά και ο κόσμος μαθαίνει, νοιάζεται περισσότερο (θέλω να πιστεύω).
6	Μεγάλο μερίδιο στο πρότζεκτ έχει η τέχνη. Τι πιστεύετε ότι μπορεί να επιτευχθεί μέσα από αυτήν; Τι άλλα εργαλεία έχουν/προβλέπεται/θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν;	Ναι, στην πόλη γίνονται κι άλλα πράγματα. Για παράδειγμα το φεστιβάλ "Τέχνη καθ'οδόν" από τον Δήμο. Έχει πολύ μεγάλη απήχηση. Το καλοκαίρι ήταν σα να γινόταν γιορτή στην πόλη επί μία εβδομάδα! Σε αυτό παίρνουν, πάνω-κάτω, μέρος οι ίδιοι καλλιτέχνες και εικαστικοί που συμμετέχουν στην Αθέατη Πόλη. Γι'αυτούς είναι τρόπος ζωής.
7	Έχετε υπόψη άλλες ανάλογες δράσεις από το Ηράκλειο ή άλλες πόλεις,	Πιστεύουμε πως η τέχνη μπορεί να επηρεάσει ένα μέρος, μέχρι ένα βαθμό. Μέσω της τέχνης

	εντός κι εκτός Ελλάδος; Τι είδους; Τι αποτέλεσμα είχαν;	μπορεί να μεταμορφωθεί ένα εγκαταλελειμμένο κτίριο, μπορεί να αναζωογονηθεί. Κάτι σου μένει. Μέσα, π.χ., από ένα θεατρικό δημιουργείται βίωμα, μια ανάμνηση, μια σχέση τόπου-εμπειρίας. Ο χώρος βιώνεται με τελείως διαφορετικό τρόπο, αποτελεί ένα έναυσμα για να κάνει κανείς κι άλλα πράγματα. Η τέχνη βοηθά να περάσει το μήνυμα πιο βιωματικά, να δημιουργηθεί ανάμνηση και να παρακινηθεί η συμμετοχή.
8	Μετά το πέρας της δράσης, τα έργα μένουν στον ίδιο χώρο ή όχι και γιατί;	Κάποια ναι. Τα περισσότερα όχι. Χρόνο με τον χρόνο ίσως βελτιώνεται το κομμάτι αυτό, όχι για να θυμούνται εσένα (δηλ. την Αθέτη Πόλη), αλλά σα βοήθεια στο δημόσιο χώρο. Πολλά έργα τέχνης είναι, επίσης, εφήμερες κατασκευές, με υλικά που δεν αντέχουν στον χρόνο, άλλα πάλι τα παίρνουν μαζί τους οι καλλιτέχνες. Έχει, όμως, σημασία και η εφήμερη αλλαγή στο τοπίο. Επίσης, αν μείνουν στον χώρο, θα υπάρχει ανάγκη φροντίδας τους και δεν είναι εύκολο. Δοκιμάσαμε να αφήσουμε κάποια περίπτερα μια φορά, μετά το τέλος του φεστιβάλ, και λεηλατήθηκαν.
9	Υπάρχει ποικιλία στις επιμέρους δραστηριότητες που διοργανώνονται ή ακολουθείται μία σταθερή διαδικασία από φορά σε φορά;	Ο τόπος επηρεάζει κάθε φορά τις επιλογές μας. Γενικά, όμως, δεν υπάρχει αποκλειστικότητα, είμαστε πάντα ανοιχτοί σε προτάσεις που να απευθύνονται στο ευρύ κοινό, για μεγαλύτερη απήχηση.
10	Ποιοι σκεφτόσασταν πως θα θέλατε να κινητοποιηθούν; / Σε ποιους απευθύνεστε;	Σε όλους. Παιδιά, ηλικιωμένους, ντόπιους.
11	Ποιοι κινητοποιούνται; Έχουν κάποια δημογραφικά χαρακτηριστικά; Είναι ντόπιοι;	Κινητοποιείται πάντα η γειτονιά. Όλων των ηλικιών οι πολίτες που ενδιαφέρονται και θέλουν να ευαισθητοποιηθούν. Και πάντα υπάρχουν εκείνοι που βρίσκονται στα σημεία του φεστιβάλ τυχαία. Περνάς, για παράδειγμα, μπροστά από το κτίριο της Τροχαία, βλέπεις ότι κάτι γίνεται και μπαίνεις μέσα.
12	Πώς κάνετε κάλεσμα; Πώς κοινοποιείτε τα διάφορα στάδια/ενέργειες;	Υπάρχει συστηματική προώθηση των δράσεών μας μέσω internet, social media, τοπικά sites. Τοποθετούμε, επιπλέον, ενημερωτικά περίπτερα σε κομβικά σημεία της πόλης (π.χ. Κέντρο, Καινούρια Πόρτα), όπου κανείς μπορεί να βρει φυλλάδια και το πρόγραμμα του φεστιβάλ. Κάνουμε, επίσης, κρούσεις μέσα από την τηλεφόραση και το ραδιόφωνο.

13	Τι είδους αλληλεπίδραση υπάρχει με τον κόσμο; Η επαφή γίνεται μόνο κατά τη δράση ή επιδιώκεται σταθερή επικοινωνία; Αμφίδρομα;	Την ώρα της δράσης αναπτύσσεται διάλογος. Μετά δεν ξέρω. Υπάρχει σελίδα στο Facebook για σχόλια. Γενικά, το φεστιβάλ για να οργανωθεί και να τρέξει έχει πολλή δουλειά από πίσω. Γίνεται το μπαμ και μετά χανόμαστε με τις δουλειές μας που έμειναν πίσω. Δεν υπάρχει πάντα χρόνος. Οι άνθρωποι που το οργανώνουν είναι εργαζόμενοι και επιστρέφουν στην καθημερινότητά τους. Αυτό είναι και το αρνητικό, όταν το αντικείμενο εργασίας σου είναι άλλο. Διάθεση, πάντως, υπάρχει.
14	Ποιοι συμμετέχουν σε επίπεδο οργάνωσης και λήψης αποφάσεων; Έχει αλλάξει αυτό από την αρχή της δράσης μέχρι σήμερα; Ως προς τι; Και γιατί;	Η οργανωτική επιτροπή του φεστιβάλ αποφασίζει το βασικό πλαίσιο κάθε φορά, πάνω στο οποίο προσαρμόζονται οι ιδέες των άλλων ομάδων, έπειτα από ανοιχτό κάλεσμα.
15	Σε τι ποσοστό συμμετέχουν ανεξάρτητοι κάτοικοι, ομάδες και συλλογικότητες και σε τι ποσοστό συμμετέχουν θεσμικοί φορείς (Δήμος, Υπουργείο Πολιτισμού, άλλο)	Κατά κύριο λόγο συμμετέχουν μεμονωμένοι πολίτες. Έπειτα ακολουθούν οι συλλογικότητες και τελευταίος ο Δήμος.
16	Με ποιον τρόπο συμμετέχει το κάθε μέρος;	Γίνεται ανοιχτό κάλεσμα και όποιος επιθυμεί έρχεται και κάνει τις δικές του προτάσεις.
17	Υπάρχει κόσμος που παρακολουθεί/συμμετέχει σταθερά; Ενεργά;	Ναι
18	Γιατί πιστεύετε ότι έρχονται; Από πραγματικό ενδιαφέρον να αλλάξει κάτι; Είναι ένας τρόπος ψυχαγωγίας; Επειδή είναι της μόδας; Οι άνθρωποι επηρεάστηκαν;	Είναι ένας τρόπος ψυχαγωγίας. Το πολιτιστικό ενδιαφέρον υπάρχει σε σημαντικό βαθμό στην πόλη. Αν είναι και στη γειτονιά σου, ακόμα περισσότερο. Κι υπάρχει πάντα και το στοιχείο της περιέργειας.
19	Θέματα διασύνδεσης τύπου με προσωπικά βιώματα/μνήμες; υπήρξε τέτοιος συσχετισμός από διοργανωτές, συνδιοργανωτές και συμμετέχοντες;	Σίγουρα θα υπήρξε κάποια διασύνδεση, αλλά δεν το ξέρουμε με κάποιον τρόπο εμείς.
20	Ενθαρρύνεται το προσωπικό βίωμα; Επιδιώκεται να ανασυρθούν μνήμες ή οι δραστηριότητες είναι ανεξάρτητες από αυτές;	Σίγουρα υπάρχουν εκδηλώσεις που σχετίζονται με τη μνήμη. Οι αναφορές των αρχαιολόγων, το βίντεο των τειχών. Αλλά κι αν δεν το έχεις ζήσει, σε βοηθούν να δεις πώς ήταν τότε. Μια φαινομενολογική οπτική. Υπάρχουν πάντα εκδηλώσεις που σχετίζονται με την ιστορία της πόλης, αλλά το βίωμα είναι συχνά πολύ προσωπικό.

21	Υπήρξε/Υπάρχει διάλογος με τους πολίτες πάνω στα θέματα διεκδίκησης δημόσιου χώρου και μνήμης;	Υπάρχει διάλογος: οργανώνονται ομιλίες με συνοδεία μουσικής, όπου επιδιώκεται ο διάλογος με το κοινό. Δε συμβαίνει πάντα. Ο κόσμος έρχεται με πιο χαλαρή διάθεση.
22	Το ιστορικό υπόβαθρο της περιοχής χρησιμοποιείται/προβάλλεται; Με ποιον τρόπο;	Ναι, νά'ναι καλά οι αρχαιολόγοι! Με εκθέσεις, με βίντεο.
23	Μετά από τόσα χρόνια, άλλαξε ο σκοπός του πρότζεκτ; Αν ναι, με ποιον τρόπο;	Όχι. Ο στόχος παραμένει ίδιος. Πώς θα αφήσουμε κάτι στην πόλη. Ο Λάκκος έχει ξαναπάρει ζωή. Τα κτίρια της Τροχαίας και της Αστυνομίας ξανάνοιξαν. Κάνεις μια αρχή και το συνεχίζουν άλλοι. Και μένει. Βασική προϋπόθεση να είναι και πρακτικά χρήσιμα αυτά που κάνεις.
24	Ο αρχικός στόχος επετεύχθη;	Ναι, αλλά όχι σε μεγάλο ποσοστό. Υπάρχει περιθώριο εξέλιξης. Η συνεργασία δένει περισσότερο και υπάρχει το πλεονέκτημα της πρώτης εμπειρίας.
25	Πώς επηρέασε το πρότζεκτ το αστικό τοπίο στην περιοχή που διεξήχθη/διεξάγεται; Υπήρχε πρόθεση για μόνιμο ή περιστασιακό αντίκτυπο ή απλώς προέκυψε;	Αλλού λιγότερο κι αλλού περισσότερο.
26	Υπάρχει σκέψη για συνέχεια στο μέλλον; Με την ίδια μορφή;	Η δομή θα είναι η ίδια και στο μέλλον. Η χωροταξία αλλάζει.
27	Τι προβλήματα αντιμετωπίσατε; Η αρχή ήταν πιο δύσκολη; Τώρα έχουν ομαλοποιηθεί τα πράγματα ή υπάρχουν ακόμα δυσκολίες;	Θέλει τρέξιμο, άδειες για κάθε χώρο. Ο κόσμος γενικά ανταποκρίνεται. Δεν είχαμε πολλά προβλήματα. Υπάρχουν πάντα οι περιέργοι που δημιουργούν ζητήματα. Έχουμε, επίσης, οικονομικό πρόβλημα. Είναι δύσκολες οι χορηγίες. Αρχικά, επίσης, δεν είχαμε πολλούς εθελοντές. Με τα χρόνια τα πράγματα είναι πολύ καλύτερα. Αρχικά ήταν πιο δύσκολα.
28	Έχει ζητήσει κανείς τη βοήθειά σας ή τη συμβουλή σας για να στήσει αντίστοιχο πρότζεκτ σε άλλη περιοχή;	
29	Σας ενδιαφέρει το θέμα της ιστορικής τεκμηρίωσης; Πώς το επιτυγχάνετε;	
30	Σας ενδιαφέρει τα ιστορικά κατάλοιπα της περιοχής να γίνουν ορατά;	Πάρα πολύ.

